

IV. A nemzetiségkutatás keretei és módjai

A Gusti-iskola példája és hatása, magunkföltáró bátorítása kedvező légkört teremtett arra, hogy a legkülönbözőbb szervezeti formák között, tarka ideológiai-eszmei indoklással sokan szorgalmazzák a nemzetiségi létforma, s ezen belül elsősorban a romániai magyar falu megismerését. A baloldali *Korunk* körül kiépített front mellett – alkalomadtán ezzel szemben – különböző indíttatású csoportosulások írták zászlajukra az „ismerd meg magadat” jelszót, cikkeztek a szociográfiai ismeretszerzés fontosságáról, avagy közöltek konkrét terepmunkákra alapozó tanulmányokat.

Az önvizsgálatot gyakorlatilag végző és elméletileg értékelő keretek meg módozatok rendkívül sokfélék voltak. A könnyebb eligazodás érdekében fölvehetünk két, egymásra tevődő tájékozódási pontot: egyfelől bizonyos *szervezettségi formák*, másfelől e formákhoz kapcsolódó *megközelítési módok* jellemezték e csoportosulásokat.

A szervezeti kereteket nagyjából további két síkra bonthatjuk: egyrészt léteztek a különböző főiskolai szervezetek (tekintettel arra, hogy – a Gusti-munka mintájára – a felmérő szociográfia oroszánrészt, az adatfelvételt, -feldolgozást az egyetemisták végezték), másrészt adva voltak az egyes folyóiratok nyújtotta közlési lehetőségek. Jobbára tehát az egyes sajtóorgánumok köré csoportosuló, a főiskolai szervezetekben is tevékenykedő fiatalok szociográfiai munkásságát kell számba venni. Az idősebb nemzedék többnyire a magunk ismeretének szükségességét teoretikusan alátámasztó írásokkal jelentkezett ezeken a sajtóbiztosított kereteken belül.

Ami a megközelítési módot illeti, ez szorosan kapcsolódott a folyóiratok profiljához, függött a lapokat patronáló erők beállítottságától, céljától. E szerint léteztek a felekezetek folyóirataiban közölt írások, megtaláljuk a többnyire irodalmi tájékozódású, tudományos arcélú vagy határozottabban társadalom-vizsgáló érdeklődésű orgánumok önismereti közleményeit.

A fenti egymásratevődéseket figyelembe véve (ami egyben a közlő személyek „többkeretűségét” is jelentette) a nemzetiségtükrözés következő főbb formáit és módozatait jelölhetjük meg:

a. A református és unitárius egyház által anyagilag fenntartott folyóiratokban – a református *Ifjú Erdélyben*, *Református Szemlében*, *Kiáltó Szóban* az unitárius *Kévekötésben* – közreadott nemzetiségismereti írások.

b. A katolikus vallásfilozófia orientációját követő, adott esetben egyenesen a pápai enciklika után igazoló lapok – *Erdélyi Tudósító*, *Erdélyi Lapok* – önismereti célzatú közleményei.

c. A különböző felekezetek tagjait egyaránt tömörítő, elsődlegesen szépirodalmi szükségleteket kielégítő folyóiratnak – az *Erdélyi Helikornak* – sajátos, a szociográfiát érintő önmegismerő írásos eredményei.

d. Az erdélyi tudományosság fóruma, az *Erdélyi Múzeum Egyesület* a maga folyóiratával szintén eleget tett az önfelmérés társadalomtudományi feladatának.

e. Kis erecskét jelentett azoknak az öntevékeny kutatóknak a munkája, akik inkább magánkezdeményezésre s kisebb mértékben valamilyen szervezeti keret patronálásával dolgoztak ki értékes (vagy kevésbé értékes) falumonográfiákat, szociográfiai színezetű – ha nem is szakdiszciplína jellegű – munkákat.

Végül – de ez külön lapra tartozik – a leglényegesebb keret és ábrázolásmód: azok a folyóiratok, amelyek a társadalomvizsgálatot helyezték tengelyükbe, s amelyek hasábjain a leginkább megmutatkozott a bukaresti iskola nemzetismereti tudományosságának hatása: az *Erdélyi Fiatalok* majd a *Hitel* gazdag falumunkája, társadalomtükröző tevékenysége.

Tekintettel arra, hogy ez utóbbi jelentette a nemzetiségismerő szociográfiai tevékenység fő vonulatát, további elemzésünkben a két lap munkásságát külön fejezetben vesszük szemügyre, miután nyomon követtük az itt jelzett többi szervezeti és viszonyulási módot.

Az említett keretek kapcsán egy dolgot le kellene szögezni. Amikor az intézményeket vesszük alapul a nemzetiség-szociológia hazai vonulatának megrajzolásakor, nyilván tudatában vagyunk annak, hogy a felépítményi elem valójában tükrözése a társadalmi viszonyoknak, s így a legkevésbé sem valamilyen önálló, változatlan formakeret, hanem éppen a társadalmi rétegmozgást követő, az által meghatározott *viszonylagos* és *dinamikus* egység. A harmincas évek Romániájában a magyar nemzeti kisebbség szervezettségére nagy fokon jellemző volt ez a relativitás és mozgékonyosság, mégpedig az által meghatározottan, hogy a belső és külső történések – főleg a fasizmus Európa-szerte tapasztalható előretörése és a hozzá való viszonyulás alakulása – következtében amolyan állandó rétegmozgás volt tapasztalható. Megfigyelhető ez a labilitás abban, hogy maguk e szervezeti formák, a folyóiratok hangvétele gyakran módosult, minek következtében az ugyanabban az intézményi keretben néha egy-két éves időközben elhangzott állásfoglalások között alapvető különbségek adódtak. Az intézményi állandóság viszonylagossága tehát szembeűnő, hiszen az idő-vonalon haladva ez az önmagával való azonosság sokszor olyannyira lebomlott, hogy csak a szervezkedés elnevezésének a permanenciája maradt meg. (Jól példázza ezt az *Erdélyi Fiatalok* mozgalma, amelyben a kezdet és a vég közötti alapvető különbséget nem tudja feledtetni a csoportosulás nevének azonossága.)

A viszonylagosságot és a dinamizmust az is igazolja, hogy az intézményiség a társadalmiság szintjén nem fedhetett egyszer s mindenkorra meghúzott köröket, az adott szervezettségben részt vevők köre szakadatlanul változott, állandó mozgás volt tapasztalható különböző irányba. (Ezt ismét jól illusztrálhatjuk azzal, hogy az *Erdélyi Fiatalok* csoportosulásától elindulva egyesek a *Korunkhoz*, mások meg a *Hitel*hez jutottak el.) Végül a mozgó relativitás a körök egymásra tevődésében is megmutatkozott, egyfelől úgy, hogy a különböző felépítményi formák metszettek egymást – a protestáns szervezkedés mondjuk áthattotta a *Hitel*-csoport munkáját is –, másfelől úgy, hogy az egyes egyének sem kizárólag egyetlen formában tevékenykedtek (akiket mondjuk a *Református Szemle* munkatársaiként említhetünk meg, ugyanúgy szerepelhetnek az *Erdélyi Múzeum* köré csoportosulók között is, és így tovább). Ami pedig az öntevékenyek nevezett szo-

ciográfusokat illeti, ezt sem lehet az intézménység alól kivont, kizárólag egyéni munkálkodásnak felfogni, hiszen mondjuk Domokos Pál Péter „magánkutatóként” járta be a csángóvidéket, de ugyanúgy be lehetne sorolni a katolikus irányzatba, Bözödi György vagy Vámszer Géza szociográfiai munkái hasonlóképpen egyéni kezdeményezésre születtek, de az *Erdélyi Enciklopédia* adja ki őket (emellett Bözödit, mint jeleztük a *Korunkhoz* is kapcsolhatjuk), tehát intézményileg is be lehet sorolni őket.

E viszonylagosság és dinamika figyelembe vételével azonban a különböző szervezeti keretekben – még ha az átfedések szükségképpen is – megtaláljuk a társadalmi mozgást nyomon követő olyan intézményi elemeket, amelyeknek jellemzésével a nemzetiségismerő hazai szociográfiai törekvések egyes specifikus megnyilvánulásait felszínre lehet hozni.

a. **Protestáns szellemű szociográfiai önismeret**

Erdélynek Romániával való egyesülése után az egyházi szervezetség körén belül az első önmegismerő tapogatózások a református papság soraiban jelentkeztek. 1922-ben körlevélben szólították föl az egyházközségeket arra, hogy egy éven belül állítsanak össze egy adatgazdag kimutatást a körzetük helyzetéről.¹ A kérdőívnek is beillő fölszólítás amolyan szociográfiai fölmérést követelt, s elég átfogó jellegű volt, hiszen a történelmi múlttól a gazdasági viszonyokig, az intézmények helyzetétől a népszokásokig, a földreform nyomán kialakult birtokviszonyoktól a népesedésig, a lakosság évi jövedelmétől a lakásépítkezésig igen sok, jó támpontul szolgáló adatot kért. A kezdeményezés elismerő visszhangra talált, Kristóf György, aki még 1918-ban hasonló indítványt terjesztett elő, érdekes szempontokkal egészítette ki a körlevél-kérdőívet, a monográfia-bizottságok létrehozását sürgette a munka kollektívá tétele érdekében, s távlatilag az egyházközségi monográfiákból összeálló vidék-monográfiák elkészítését vette tervbe.² Az önismerő ráérzés itt is megmutatkozott: „Rátalálunk önmagunkra, a magunk lelkére, arra az erőforrásra, amely által léte-zünk, s amelynek pozitív irányú kiművelése biztosítja jö-

vendő létünket is” szögezte le a cikkíró az ilyen monográfiák megszerkesztésének célját.³

Való igaz, hogy itt elsősorban a *kálvinista* faluról volt itt szó, amolyan „vallási néprajzot” kellett elkészíteni, de a monografikus jelleg túlnövesztette a vizsgálódást ezen. Kristóf Györgynek egy másik cikkében megfogalmazott fő szempont: „népünket ismernünk kell nemcsak a történeti fejlődés hosszmeteszében, hanem a jelen való életnek keresztmeteszében, a mélységtől a magasságig”⁴ – kitágította ezt az érdeklődést, s olyan (főleg gazdasági) jelenségekre is ráirányította a tekintetét, amelyek már nem a „vallásos néprajz” körébe tartoztak. Sajnos azonban, hogy ennek a húszas évekbeli értékes, lényegében szociográfiai töltetű vállalkozásnak igen kevés nyomtatásban megjelent eredménye maradt.

A református oldalról jövő vallás-néprajzi ismeretszerzéssel karöltve, s azzal párhuzamosan az unitárius *Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Körében* is megindult a falu felé történő tájékozódás. E szervezet lapja, a *Kéve-kötés* 1930-tól, indulásától kezdve több-kevesebb rendszerességgel ébren tartotta a népmegismerő figyelmet. E szervezkedésben a kezdet kezdetén megfigyelhető egy olyan vonal, amely igyekezett föllazítani az egyházi kereteket, s tapasztalható a csehszlovákiai falumozgalom hatása is. Mikó Imre a lap első számában példaképpül állította a szlovákiai fiataloknak 1925-ben kiadott „Viszsa a faluba” jelszavát, s ennek fényében szorgalmazta a város és falu egymásra találását, a jobb megértést és egymástmegismerést.⁵ Márpedig a csehszlovákiai ifjúsági szervezkedés belső szerkezetéről tudjuk, hogy fő elemként lendületes baloldali áramlatot is magában foglalt, így a regóskodésen túlmenően helyes társadalomszemléleti alapállást is tanulni lehetett tőle.

Az unitárius kereteket feszítő szempontot Mikó Imre eléggé meggondolkoztatóan fogalmazta meg. A több-minőségűségből kiindulva állította, hogy az unitárius fiatal nemcsak unitárius, hanem *fiatal* is, ezen felül *erdélyi, magyar, értelmiségi* és még számos más kategóriába tartozik, s mindezen minőségben – s e kvalitásoknak megfelelő szervezetekben – az ottani adottságaihoz idomulva kell eljárnia. Ebből egyébként – ha szókimondóan fogalmazunk – az következett, hogy egy ifjúnak mondjuk egy faluszemináriumban társadalomismerő minőségében, nem pedig az unitárius világnézet kizárólagos ér-

vényesítőjeként kell nemzetiségi megismerő feladatainak eleget tennie. A balratolódás kezdeti szakaszában levő Mikó Imrének már e fiatalkori megnyilvánulásában benne volt a marxizmus felé hajló későbbi állásfoglalásának több mint morzsája, hiszen ha akkor még fellépett ugyan a „szocializmusnak kijátszott kereszténység” ellen, ennek ellenére a krisztusi tanokat összeegyeztethetőnek tartotta a marxi valóságmegváltoztatást szolgáló társadalom-megismerés tételével: „A jézusi elveknek – írta – filozófiai és teológiai magyarázat helyett napjainkban csak úgy tudunk gyakorlati érvényt szerezni, ha figyelembe vesszük Marx Károly tanítását: a filozófusok sokféleképpen magyarázzák a világot, nekünk *nem magyarázni*, hanem *megváltoztatni* kell azt”.⁶ Még ha az ismert Feuerbach-tézis értelmezésébe egy kis hiba csúszott is, ugyanis Marx nem a magyarázattal állította szembe a megváltoztatást, hanem egymagában a magyarázatot tartotta elégtelennek („nemcsak... hanem” alapon), 1932-ben egy egyházi folyóiratban az önmegismerés fölkarolásához Marxra hivatkozni nemcsak bátor tett volt, hanem ugyanakkor a tézis tartalma fölszólításnak számított az aktivitásra. Annál is inkább, mert ekkor már ismert volt Mikó Imre álláspontja azzal kapcsolatban, hogy valamely egyházhoz való tartozás nem jelenthet egyneműséget, érdekegybe mosást⁷, s így az a bizonyos megváltoztatás csakis osztály-alapon képzelhető el, hiszen a szerző szerint a cél: „a jövő demokratikus társadalmának kialakítása az osztály-tudatok megszervezésén keresztül”.⁸

Mikó Imre személyi példája önmagában is sokatmondó: a balratolódás mértékében egyre kevesebb lehetőséget talált arra, hogy a lap nyújtotta szervezeti formát fölhasználva igazodjék az idézett marxi elváráshoz. Az osztályszempontot határozottan alkalmazó munkásságát végső fokon más (társadalomkutatói) minőségében más szervezetben (*Erdélyi Fiatalok*) tudta kifejtetni.

Annak ellenére, hogy a lap az unitárius jelleget hangsúlyozta, még ebben a szervezkedési formában is születhettek figyelemre méltó gondolatok. Ha mondjuk a protestáns teológia – miként azt Dávid Gyula tette – a gazdasági életet úgy fogta föl, mint „Isten rendelését”, mint „Istentől adott eszközt” arra, hogy az ember ne csupán állati módon tartsa fenn önmagát, akkor az adott társadalmi-gazdasági viszonyokban a megismerésnek arra kell irá-

nyulnia, hogy bennük „Isten rendelése elhomályosult”.⁹ Csakhogy egy ilyen eszmefuttatásban a vallásfilozófiai burkot lefejtve megtaláljuk a pozitív mondanivalót, esetleg azzal álcázva, hogy a kapitalista termelési rend nem testesíti meg igazából az isteni rendelést. E tekintetben Dávid Gyulának tagadhatatlan érdemei voltak, a Biblia gondolatkörén belül mozogva nem egy kemény bírálatot megfogalmazott erről a társadalmi valóságról, amelynek föltárását ő maga is szükségesnek tartotta.¹⁰

A korabeli református sajtótermékekben az általános társadalomfilozófiai absztraktságon gyakran átütött a konkrét kutatás igénylése, elsősorban a Gusti-gondolatok fölkarolása formájában.¹¹ Szabó T. Attila például zsinórmértékül fogalmazta meg azt, hogy a falumunka három elágazása – a testi munka formájában jelentkező *falusegítés*, a *falukutatás* és a jövőt alapozó *falugondozó* tevékenység – közül központi szerepe a falumegismerő akciónak van, „ez a helyzetmegismerő munkarészlet az alap, amelyre a falugondozó munkának fel kell épülnie”.¹² Ez bevallottan Gusti-eszme, s a szerző a magyar falukutatók figyelmébe ajánlotta az itt megfogalmazottak jegyében született román szakmunkákat.¹³ A kollektív munkaszervezés (a falukutató munka „egyes részleteit különböző tudományszakokban képzett falumunkásoknak kell végezniük”), az előzetes alapos tájékozódás követelménye (a falukutatónak „meg kell ismerkednie bensőségesen egy bizonyos szaktudomány kérdéseivel”) nem kevésbé a Gusti-követelmények áthelyezését jelentette a magyar falukutatásba.¹⁴

A református egyház támogatásával megjelenő sajtó hozzájárulása a tárgyilagos valóságfeltárás megalapozásához megmutatkozott abban is, hogy a már említett Gusti-követő Pálffy Károly javarészt e publikációs lehetőségek közt fejtette ki a bukaresti iskolát példaképpül beállító közírói tevékenységét. A Gusti-csapatok munkáját belülről ismerő Pálffy addig is elment, hogy az egyházközségekben immár hagyományosan folyó hívő-megismerő munkát a Gusti-szervezés mintájára akarta folytatni.¹⁵ A teológus-szociológusnak – Szabó T. Attila *A helynévgyűjtés jelentősége és módszere* című tanulmányára támaszkodva – pontos elképzelése volt arra nézve, milyen tudományos eredményeket érhet el egy ilyen mozgalom, sürgette a nyelvészeti, települési, népességi, néplélektani, gazdasági kutatásokat, a muzeális tárgyak gyűjtését, az iskolamúzeu-

mok megszervezését. (Kalotaszegen és Udvarhelyen a kollégiumban működött is néprajzi múzeum.) Amellett, hogy behatóan ismertette a Gusti-elméletet és módszert, a bukaresti iskola nagyszerű sikereinek számbavételével is a példa követésére serkentette a falu iránt érdeklődő fiatal értelmiségieket.¹⁶

Pálffy tájékozódása nem volt kizárólagosan Gusti-irányú, asszimilálni igyekezett a monografistákhoz hasonló – de csak hasonló – más eljárásokat is, ez azonban a hazai önmegismerésre nézve nem volt mindig előnyös. Alkalomadtán a Gusti-féle vizsgálódást „fellegek fölött” lebegő szempontokkal akarta kiegészíteni. Így például Újszászy Kálmán sárospataki tanár *A falu* című könyvét méltatva örömmel fedezett föl benne valami „pluszt” a Gusti-módszerhez mérten: „Megtaláljuk azonban ebben a rendszerben – írja Újszászy elképzeléséről – azt, amit a román falukutatói rendszerben sem láthatunk: a transzcendens tényező kihangsúlyozását”.¹⁷

A transzcendencia belefoglalása a társadalmi létbe lényegében egy megfoghatatlan, szociográfiailag nem leképezhető elem feltételezését jelentette, ami a református egyházi szervezettségben folytatott önismereti munkálkodást néha mellékvágányra irányította: a konkrétan kézzelfogható valóság rajza helyett Imre Lajos mintájára a megfoghatatlanság felé terelte, most már nem a kutatást, hanem a spekulációt.

Mindezek ellenére az *Ifjú Erdély* vagy a *Kiáltó Szó* számos tömörítő erejű, konkrét önmegismerő akció mentorává vált. Ilyen témákat, mint: az egészségügyi állapotok, az iparos-kereskedő réteg társadalmi helyzete, az értelmiség rétegződése és így tovább több-kevesebb konkrétsággal a szociográfiai nézőpontból is megvilágították. Ami pedig a legnagyobb sikernek számított: nagy erőfeszítésekkel ugyan, de meg tudták szervezni a Gusti-mintájú falukutató táborát Bábonnyban.

A *Kiáltó Szó* 1934-ben mindenkihez szóló felhívásban a magyar népegészségügy szakszerű helyzetképeinek elkészítéséhez várt el segítséget nemcsak az egyház szolgáitól, hanem minden olvasójától. A Jancsó Béla készítette kérdőív számos eleme fedte a monografikus egészségvizsgálat szempontjait.¹⁸ A felmérés kezdeményezői jó érzékkel nem pusztán a tények iránt érdeklődtek (hány emberre jut egy orvos, milyen gyakoriak egyes betegségek, hány törvénytelen gyerek születik stb.), hanem ugyanakkor az egész-

ségvédelem távoli, de mégis meghatározó kapcsolatai felől is (a halott körüli egészségre káros szokások, egészségtelen népviselet stb.). Akárcsak Gustinál, a lakásviszonyok és a táplálkozás központi fontosságú volt ebben a gyűjtő munkában.

Ugyanilyen adatgyűjtő fölszólítást olvashatunk a folyóiratban az értelmiség rétegződésére vonatkozóan. Vita Zsigmond, miután szakavatottan elemezte az erdélyi magyar intelligencia 1918 utáni rétegmozgását, ugyancsak az olvasók hozzájárulásával látta megoldhatónak a távlatilag nagy jelentőségű réteghullámváz megismerését.¹⁹

(A *Kiáltó Szó* ilyen erőfeszítéseit szemlélve, az idők távlatából önkéntelenül felöltik bennünk: ma, amikor a szocializmus körülményei között minőségileg új kapcsolat létezik a folyóirat és olvasótábor között, vajon mindent megteszünk-e annak érdekében, hogy a szociológiai adatgyűjtés oly hatalmas rejtett tartalékát, mint az olvasók ezreit fokozottabban fölhasználják a tökéletesebb magunkmegismerés céljából?)

A református folyóiratokban közlő kutatók a különböző társadalmi rétegek közül az iparos és kereskedő ifjúság helyzetét vették alaposabban szemügyre. Sinka József 1937-ben érdekes kérdőíves fölmérést végzett az ilyen foglalkozást űző kolozsvári ifjak körében, s a vizsgálódás eredményeit többek között az *Ifjú Erdélyben* tette közzé.²⁰ A száz fiatal felölelő szociográfiai tanulmány tudományos igényességgel készült, s érdekes asszociációkra ad alkalmat. A szociográfus a számadatokban kifejezett változás-irányokat kereste, s ennek megfelelően el is jutott néhány vonulat föltárásához. Így meglátta azt, hogy a verbuválódás „honnanja” alapján erőteljesen érződött az előnytelenebb helyzetű munkás és kisiparos családoktól az iparos foglalkozás felé mutató tendencia, a kereskedő ifjak zöme viszont az előnyösebb életkörülmények között élő kisvárosi iparos és kereskedő családból származott. Sajátos állapot volt az, hogy a faluról származottak igen kis számban folytattak ilyen munkát, őket leginkább a gyárak szívták föl. Nem nehéz kikövetkeztetni ebből, hogy a tőkés konkurrencia miatt a kisipar és kiskereskedelem folytatóinak a helyzete sokkal bizonytalanabbnak tűnt a falun élők szemében, mint a nehezebb megélhetést, de kevesebb kockázatot jelentő gyári munka. Mindebből a harmincas évek hazai nemzetiségi mobilitását jól jellemző következmények olvashatók ki: a falu magyar fiatalságának be-

özönlése a gyárakba sokkal nagyobb fokon pozitív tudatformáló tényező volt, mint a kistulajdon megszerzésének álmával végzett kisipar vagy kereskedelem, ez utóbbi munkakörben dolgozó fiatalok között a szolidaritásnak, a nemzetiségi különbség nélküli összefogásnak az eszméje kisebb mértékben vert gyökeret. (Hiszen számunkra sokszor a „magyar ember magyartól vásárol, magyarral dolgoztat” elvtelen elv jelentette a fölemelkedés reményeit.)

Szemléletes összefüggések kerültek felszínre a vizsgált fiatalok életmódjával, munkakörülményeivel, műveltségi színvonalával kapcsolatban is. A tartalmatlan szórakozás, a családi környezetből hozott igen alacsony fokú művelődési vágy, az iskolában szerzett felszínes kultúra, az irányítatlan olvasmányok – főként a ponyva és a kalandregények – hatása egytől egyig alátámasztotta (anélkül, persze, hogy maga a szerző ezt világosan látta volna): ettől a rétegtől aligha lehet elvárni, hogy az öntudatos dolgozók élvonalába kerüljön.²¹

Sinka felmérése kettős tükrözést is tartalmazott, az öntükrözés milyenségéről is tájékoztatott: kiderült, hogy ez a városi dolgozó réteg alig olvasott valamit a hazai magyar irodalomból, így nemcsak önismeretei, de ilyen természetű igényei is rendkívül alacsony szinten álltak. Ennek a tudatosítása alapvető jelentőségű volt: a szociológia nyilván csak *egyik* eszköze a magunkismeretnek, a hazai magyar irodalom akkor is, s napjainkban különösképpen saját életünk, múltunk megértésének fontos forrása, a vele szembeni közömbösségnek egy másik önismerő eljárással – a szociográfiával – történő föltárása abban az időben azonnali teendőkké átalakítható ismeretnek számított.

A református keretek között folyó önfelmérő munka legnagyobb teljesítménye minden kétséget kizárva az 1936-os bábonyi táborozás volt. Ennek az IKÉ-n belül megindított falukutatásnak az biztosított különleges jelentőséget, hogy az egyetlen olyan Gusti-mintára megszervezett, a monografikus iskola munkamódszerét a terepen alkalmazó fölmérés volt, amely a szűkebb kisebbségi lehetőségekhez mérten igyekezett átfogó jelleget biztosítani a munkának, s a különböző szakemberek bevonásával valóban sokoldalú monografikus ábrázoláshoz kívánt eljutni.²²

Bábony ugyanakkor egy negatív tapasztalattal is járt, bebizonyította, mennyire szinte a lehetetlennel határos volt a nemzeti kisebbségek számára a Gusti-táborozásokhoz hasonló munkát megszervezni, a hatóságok zaklatásai

és a gyanakodás miatt. A munkatábor – kivételes esetenként – csak azért indulhatott be, mert Gusti személyesen közbejárt, s megszerezte a belügyminisztériumi engedélyt.²³ S ha ehhez hozzátesszük, hogy még Gusti tekintélye sem volt elegendő ahhoz, hogy a munkatábor működését ne tiltsák be – mégpedig éppen annak a belügyminisztériumnak a rendelete alapján, amely az engedélyt kiadta –, akkor nyilvánvaló, hogy minden tettekeség és a Gusti-követésre kész hajlandóság sem lehetett elegendő ahhoz, hogy a nemzetmegismerés mintájára munkatábor formájában végezzék a nemzetiségmegismerés szociográfiáját. A bábonyi táborszervező Szabó T. Attila világosan megfogalmazta ezt a kettősséget: egyfelől a rajongásig menő elismerést a Gusti-munka irányában s a legnagyobb készséget arra, hogy a magyar falukutatást is Gusti-alapra építsék, másfelől az anyagi lehetőségek hiányát a szándék megvalósításában.²⁴ Pedig ez a szándék tiszta volt, a táborok egyáltalán nem célozták a nemzetiségi kisebbségek diákjainak elszigetelődését, s a szerzett ismeretanyagot az országos önismeret részeként akarták hasznosítani.²⁵

De mindhiába, a kétoldalú egymáshoz közeledés, a Gusti-féle tudományos önismerő célkitűzések és az ezzel egybeeső kisebbségi magyar szociográfiai törekvés között az adott gazdasági-politikai viszonyok mellett nem formálódhatott ki „tisztán” tudományos kapcsolatteremtés, a politikai viszonyok szövevényén nehezen törhetett át a jó szándék. Mindaddig, amíg belügyminisztériumi engedélyek, a politikai gáncsoskodás, a tudományos rendeltetésű állami juttatások egyenlőtlen elosztásának a politikája eltorlaszolta a társadalommegismerés egymáshoz vezető útját, valóban csak egészen kivételes körülmények között lehetett az együttműködésnek ezt a formáját, a Gusti-táborozásokhoz hasonló nemzetiségi táborozást önismerő eszközként fölhasználni.

S éppen e kivételessége miatt annál inkább értékelhetjük azt, amit Bábonyan egy szenvedélyes fiatal gárda végzett. A munkatábor megszervezésére a munkalehetőséget Kós Károly teremtette meg, ő is irányította a fizikai természetű munkát. Az a mintegy 20 ifjú ugyanis, aki vállalkozott a táborozásra – akárcsak a Gusti-osztagok – a konkrét falusegítő akciókba is bekapcsolódott. Utat épített és javított, zabot, fűvet kaszált. A megismerő – szellemi – munkát Szabó T. Attila vezette, s ennek a felépí-

tése sokban fedte a Gusti-féle keretek szerinti munkamegosztást. Így létezett a *települési viszonyok* csoportja, amely a lakóházak építési módját, méreteit, a falu elhelyezkedését stb. kutatta, volt egy *gazdasági* csoport, ez az állatállományt, birtokrendszert, gyümölcs- és növénytermesztést stb. vizsgálta; az *egészségügyi* osztály a táplálkozási módot, a népi betegségeket, a népmozgalmi tendenciákat elemezte, végül a Gusti-terminológiában a „szellemi megnyilvánulásoknak” megfelelő munkaterület: Kós András népművészeti, Szabó T. Attila nyelvészeti kutatásokat végzett.²⁶

Az 1936-os csoportos akciót még két egyéni kiszállás követte, s az eredmény „a tanulmányozott község települési, építkezési és népességi viszonyainak eléggé alapos ismerete”.²⁷ A szerzett ismeretekből igen sok közkinccsé vált, de nem elsősorban a megszervezést biztosító keretben. A református ifjúsági szervezet a kezdeményezésen és szervezésen túl már nem tudta biztosítani a fölmutatott eredmények közlését a református sajtóban. Ezen felül azzal is számolni kellett, hogy az összegyűjtött adatok egy része nem kerülhetett földolgozásra, mivel – miként Szabó T. Attila 1938-ban írta – „sajnálatos körülmények miatt a gyűjtött anyag tekintélyes része nincs a Teológia birtokában”.²⁸

Szerencsére a már jelzett viszonylagos egymásratevődés a korabeli szervezettségi formák között lehetővé tette, hogy más sajtókereteket – mindenekelőtt az *Erdélyi Múzeumot* és a *Hitelt* – felhasználva igen értékes publikációk jelenjenek meg a bábonyi terepmunka anyagából. Az értékesítési munka oroszánrészt Szabó T. Attila vállalta. A kalotaszegi kis falu szakszerű tanulmányozása nyomán Szabó T. Attila olyan példamutató szintézissel gazdagította a két világháború közötti hazai magyar önismerő irodalmat, mint a *Bábonyi története és települése* című.²⁹ Szaktudásunk életművébe más összefüggésben is belepült a bábonyi tapasztalat, nyelvkutató munkásságának szerves részeként tartható számon a bábonyi népi nyelv igealakjairól írt tanulmánya³⁰, valamint a falu népi építkezésének néhány vonatkozását taglaló írása.³¹

Az *Erdélyi Múzeumban* közölt tanulmánya a Gusti-iskola legjobb munkáihoz mérhető. A monografikus iskola számára is példamutató lehetett a szerző eljárása. A különböző tudományok művelőinek konvergens, kollektív munkálkodása Gustiéknál az összkép föltárását célozta.

Egyetlen kutató nyilván nem vállalkozhatott ilyen globális kép elkészítésére, csupán néhány – Gusti-kifejezéssel élve – *keret* és *megnyilvánulás* megvilágítása lehetett a feladat. Szabó T. Attila e tanulmánya meggyőzően igazolta (amit egyébként Gusti is vallott), hogy ezek a bizonyos keretek és megnyilvánulások egymásba hatolnak, s a szakembernek mindenkor feladata jelezni ezeket az érintkezési felületeket, sőt esetenként a vizsgálódásnak meg kell hosszabbodnia a szomszédos keretek, megnyilvánulások irányába.

Szabó T. Attila elsősorban a Gusti-féle „kozmosz” és történelmi kereteket kutatta, ez feloldva falutörténetet, településalakulás-vizsgálatot, a falukép szakszerű ábrázolását, a települési formák, házépítés és berendezés aprólékos bemutatását jelentette. A szerző nagy érdeme az, hogy e keretek viszonylagosságát is láttatja, így a falu történelmi szemrevételezése – tehát Bábony *történelme* – egyben *birtoktörténet*, vagyis a gazdasági viszonyokat („megnyilvánulásokat”) is bemutató elemzés, ugyanakkor *népességtörténet*, s amikor a tanulmányíró nyomon követ egy részletet, „az emberi élet anyagi alapjaival szorosabb összefüggésben levőt, a település kérdését”, nem feledkezik meg ennek a szellemiség irányába mutató nyúlványairól: a település szerves részeként kezeli a temetőt, ami a temetkezési szokások, a sírfeliratok elemzése irányában kitérve a falu „pszichikai keretére” is fényt derít. Ez a Szabó T. Attila-féle megközelítési mód a komplex kutatás *módszertana* szempontjából is figyelemre méltó.

Egy vegyes lakosságú faluról lévén szó, a nemzetiségi megismerés sine qua non feltétele az, hogy az *együttélés* keretein belül kell föltárnunk önmagunkat. Ebben a tanulmányban ez végig alkalmazott szempont. Különösképpen beszédes a *munkafolyamatban* jelentkező kapcsolat kiemelése a falu különböző nemzetiségű tagjai között.³²

Szabó T. Attila történelmi, településtörténelmi munkáját jól kiegészítette egy másik megnyilvánulással foglalkozó bábonyi fogantatású közlemény, amely hasonlóképpen nem a református szervezeti formában, hanem ezúttal a *Hite*ben jelent meg. Kós Balázs, az egyik házigazda tanulmányáról van szó, amely a falu gazdasági szerveztségéről, mezőgazdaságáról adott hiteles képet.³³

A szerző érdeme, hogy a mezőgazdasági termelés szakszerű leírása mellett rávilágított a termelés és az életmód összefüggéseire. Akárcsak a Gusti-féle kartotékokon, Kós

Balázs adatai közt is szerepelt a falusiak heti étrendje, s mivel az étkezési módot, ruházzkodást korrelálta a jövedelemmel és a kiadásokkal, kapcsolatot teremtett a tiszta kereset és annak fölhasználási módja között. Ez pedig érdekesen továbbgondolható reláció. Így például abból, hogy a falu első gazdája, akinek mintegy 50 000 leje volt kiadva a faluban 24 százalékos kamatra, a család öreg tagjainak öltözködésére pénzben úgyszólván semmit sem költött – egy-egy pár lábbelit vásárolt –, a lányára viszont annál többet, s azon panaszkodott, hogy mióta nagy lett a lánya, évente 12 000 lejt emészt föl, a család pedig, bár jut paprikáscsirkére is, pénteken például csak reggel teát, délben böjtös paszulyt, este tejespuliszkát eszik – nos az ilyen adatokból jól kirajzolódik Kalotaszeg régi (és nem régi) problémája: a termelt értékek tekintélyes része (a férjhez adandó lány csillogását szolgáló) holt értéké válik, s ennek biztosítására az áldozatoktól sem riadnak vissza, pedig még a legmódosabbak is érzik az ilyen áldozat súlyát.

A kereset és annak fölhasználása közötti feszültséget jelezte a „csak addig nyújtózz, amíg a takaród ér” népi bölcsességnek sajátos kalotaszegi értelmezése: „És hogy a takarójuk érjen – írta Kós Balázs –, arról gondoskodnak az egyke útján”.³⁴ Ez már több mint egyszerűen a gazdálkodás és a termelt javak fölhasználása közötti viszony, itt már mentalitásról van szó, hiszen az, hogy „a nép a magzatelhajtó orvost általában a maga jótevőjének tartja”³⁵ már nem a termelés és a fogyasztás, hanem a gondolkodásmód kérdése.

A bábonyi tapasztalatok, s Kós Balázs értekezése egy kalotaszegi falu gazdasági és nemcsak gazdasági problémáiról továbbgondolható értékűek, akár napjainkig mérőnően: vajon a gazdasági viszonyok gyökeres átforgatásának eredményeként miért nem tűnt el teljesen egy bizonyos termelési formához kötött magatartásforma?

b. Katolikus orientáció

A katolikus beállítottságú sajtótermékek – a protestánsokétól részben különböző optikában – ugyancsak bekapcsolódtak a szociográfiai önmegismerő lelkiismeret ébren tartásába. Erre a vonalra meghatározóan rányomta bélyegét az, hogy a két világháború közötti romániai ma-

gyar szociográfia kétségtelenül legmarkánsabb egyénisége, Venczel József ezek között a keretek között kezdte el tevékenységét, s még akkor is, amikor részt vett a felekezeti ellentétek fölé emelkedni akaró szervezkedésben, az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmában, sőt ezt követően a *Hitel* gárdához csatlakozása idején is az ott kifejtett munkájával párhuzamosan gyakran író munkatársa maradt az elsődlegesen katolikus lapoknak. Venczel a főiskolás szervezkedésnek tagjaként különböző szervezeti formákat és megközelítési módokat fölhasználva fejtett ki sokágú munkásságot, így távolról sem lehet egyszerűen „katolikus kutatónak” címkézni.

Venczel aktív jelenléte a katolikus sajtóban még egy fontos következménnyel járt: tekintettel arra, hogy ő volt az akkori fiatalok közt a Gusti-rendszer legavatottabb ismerője, ennek következtében a „katolikus irány” sok tekintetben párhuzamosan haladt a bukaresti iskolával.

A „katolikus jelleg” azonban távolról sem volt olyan természetű, hogy mindig elnyomta volna az általánost, az önismeret kérdéseinek a felekezeti hovatartozáson túli indítékait. Elég ha e tekintetben Sulyok Istvánnak egy korai, az önfeltáró szociográfiai munka kezdeti szakaszából (1931-ből) származó érvelésére utalunk, amely igazolta: már az első lépéseket a kor társadalmi-gazdasági viszonyainak általános követelményei határozták meg. Az *Erdélyi Katolikus Népszövetség* első társadalomtudományi tanfolyamán Sulyok István a szociográfia szerepéről tartott előadást, hangsúlyozta a falurajzok elkészítésének fontosságát, s alap gondolata az volt, miként arról a katolikus sajtó beszámolt, hogy „ezek a falufelvételek sokszor meglepő tanulságokat hoznak felszínre, s elég szomorú, hogy »a társadalmat nem ismerik éppen azok, akik azt vezetik.«”³⁶ Az indításban tehát aligha volt holmi „katolikus-specifikum”, hiszen a korabeli sajtóban – felekezeti hozzáállástól függetlenül – mindig visszatért az a gondolat, hogy a szociográfia azoknak a jobb megismerését szolgálja, akiket irányítani kell, vagyis – a mai terminológiával – a „vezetéstudomány” segédeszköze.

Persze a katolikus szellem esetenként erőteljesen átütött a vizsgálódáson, de még ilyenkor is gyakran csak az ihletforrás vagy a megfogalmazási mód volt sajátosan katolikus, egyébként a tézisek maguk más körben is keringő, a korabeli polgári ideológiát általában jellemző eszmékként éltek. Az *Erdélyi Tudósító* 1933-as évfolyama például

ismertette XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* című szociális körlevelét, s egy ilyen dokumentum árnyékában csakis ezzel összhangban álló valóságmegismerésre lehetett gondolni. A pápai körlevélnek a maga idejében messze hullámozó visszhangja volt Európa-szerte, főleg a politikai életben érezte határozottan negatív hatását, életre keltek a keresztény szocialista pártok, s alkalomadtán – mint például a Salazar-diktatúra esetében – a katolikus politikai irányulás és a fasiszta, hivatásrendi államberendezkedés egybehangolását eredményezte. A *Quadragesimo anno* nyomán kiterébélyesedett világméretű ideológiai mozgalom azonban nem elsősorban e politikai implikáció révén került kapcsolatba a hazai magyarságkutatással, hanem főleg a benne foglalt általános társadalomelméleti kitétek révén. Csakhogy ezekről könnyen kideríthető, hogy vajmi kevés újat tartalmaztak a kor polgári társadalomértékeléséhez viszonyítva. Így ha a katolikus társadalomvizsgálók ilyen pápai intelmekhez tartották magukat, mint: „a vállalat vezetősége és a munkások közös erővel és kölcsönös támogatással igyekezzenek a nehézségek és akadályok fölött úrrá lenni”³⁷, persze figyelembe véve azt, hogy „vastag tévedés a korunkban eléggé elterjedt elmélet, hogy a munka annyit ér és akkora bért érdemel, amennyit a termelt javak érnek, s a munkásnak joga van az előállított értékkel egyenlő bért követelni”³⁸, akkor tulajdonképpen nem valami sajátosan pápai, hanem az osztályérdekeket összeharmonizáló társadalmi egység gondolatához, az igazságos bérezésért folyó harc jogosságát megtagadó tételhez mint nem kizárólagosan katolikus, hanem sokkal inkább polgári értékeléshez igazodtak.

A *Quadragesimo anno* tételeinek áthelyezése a hazai magyarságismeret területére azzal járt, hogy a megismerendő tárgy – a hazai kisebbségi magyarság – ferde megvilágításba került. Venczel József, akinek érdemeit elsősorban a Gusti-út *gyakorlati* követésében, a gazdag *konkrét* szociográfiai tanulmányok megírásában, nem pedig az általános szociológiai kérdések elméleti megvilágításában látjuk, a pápai szózat jegyében kijelentette: „a kisebbségi helyzet a társadalmi viszonyokat teljesen megváltoztatja. Megszűnik az osztálytagozódás, a különböző érdekű gazdasági rétegződés” vagyis „a kisebbségi helyzetalakulás egyosztályúságot jelent”.³⁹ S teszi ezt a kijelentést Venczel *azután*, hogy a főiskolai hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó konkrét kutatásainak eredményei nap-

nál világosabban igazolták a társadalmi megosztottság határozott létezését a romániai magyarság soraiban.

Mindebből az derül ki, hogy az önvizsgálatot gyakorlatilag végző, a katolikus sajtóorgánumokat fölhasználó valóságkutatók sokszor szembefordultak önmagukkal, történt ez – szerencsére – azért, mert a terepen, a statisztikai adatok halmazában gyakran megfeledkeztek saját elméleti kijelentéseikről. Amolyan kétarcúság bontakozott ki a teoretikus és praktikus valósághoz való viszonyulás között, s a fikcióként előfeltételezett elméleti tézis sehogyszem igazolódott a tényszerű gyakorlati kutatásban.

A Gusti-hatás elmélyülése a hangadó Venczel gondolkodásmódjában előbb-utóbb oda vezetett, hogy a társadalommegismerés és a politikai gyakorlat viszonylag önálló szektorrá különült, a politikamentességet valló monografikus iskola befolyása azt eredményezte, hogy a katolikus tömörülés társadalomvizsgálatában a politikához mérten szintén csak amolyan előmunkálatként jelentkező önismeret csupán nyersanyagot akart szolgáltatni a politikai gyakorlatnak. Nem holmi politikától való tartózkodás volt ez, hanem inkább munkamegosztás: a szociológus maga nem lehetett egyszemélyben politikai vezér és fordítva, így a társadalomtudomány embere – a szociológus – és az alkalmazott társadalomtudomány embere – a politikus – egymásrautaltságban, de mégis kettősségben viszonyult az ismerethez és a fölhasznált ismerethez.⁴⁰

Ez a gondolkör a szociográfus számára státus-megjelölő funkciót töltött be: nem esik illetékességi körébe változtatni a dolgokon, de a módosításra képes erők csak akkor alakíthatnak a helyzeten, ha a szociológus betölti hivatását, tudományos önismeretet nyújt. A szociográfia helyét kijelölő ilyen állásfoglalásba már belekeveredett egy jó adag Széchenyi-gondolat – hiszen Venczel útja az *Erdélyi Fiatalok*on keresztül a *Hitel*hez, s ezen belül a *Hitel* egykori szerzőjének eszmevilágához vezetett –, a katolikus sajtóra továbbra is meghatározó hatást gyakorló Gusti-követő szociográfus e lapok hasábjaira is áthelyezte a Széchenyi képletet, miszerint az önismeret a „főtudomány”. s csak az önismeret plusz „a változásnak csak jobb emberek által gyakorolt szelleme” képes nemzetépítésre.

A politikai változások számára építőanyagot szolgáltató, egy életképes politika szempontjából nagyon is becsülendő szociográfus-szerepkör hangsúlyozásához hozzájárult az is, hogy a Gusti-hatásra vagy önkezdeményezés-

re, de a monografikus iskola szellemével mindenképpen összhangban végzett magyarországi falumozgalom ugyanezt a szociográfus-funkciót emelte ki. A hazai katolikus sajtó közleményei a magyarországi népi írók munkáit értékelve ezt a táplálkozási pontot szemléletesen bemutatják. Szinte nekünk is szóló jelszóként emlegették a tardi helyzetet föltáró Szabó Zoltán megállapítását: az önismeret hiánya a legnagyobb magyar bűn. Ami pedig Szabó Zoltán könyvének címlapján az aktacsomón állt: „Az illetékesekhez – jelentése Szabó Zoltán budapesti lakosnak a tardi helyzet ügyében” s vörösen átírva: „sürgősen elintézendő” – nos ez a szöveg, megfelelő módosítással, az itt élő szociológusok számára példamutatóan jelképes volt, helyzetjelentés készítésére ösztönzött, annál inkább, mert a román szociológus-kollégák már nem egy ehhez hasonló „aktacsomót” összeállítottak.

Ha a katolikus ideológiát valló csoportosulás önmegismerő szándékainak valóban realizált eredményeiről beszélhetünk, úgy ezek legkevésbé az önvizsgálódás vallásbölcseleti szempontjaiból fakadtak, s egyáltalán nem az általános szociológiai társadalomértékelésekben keresendőek, hanem abban mutatkoztak meg, hogy néhány, az említett helyzetjelentés-értékű dosszié valóban elkészült. Ezek számbavétele nyújt teljesebb képet munkásságukról.

A katolikus falumozgalom 1929 körül indult, intézményesebb formát 1931-ben öltött a *Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolás Szakosztályán* belül. 1932-ben Venczel József Csíkszeredából már bizonyos eredményekről számolhatott be: három falupályázatot írtak ki, falusegítő gyakorlati munkát végeztek, de a lelkesedésen kívül a kézzelfogható eredmények még gyérek voltak.⁴¹ Viszont már ekkor jelentkezett az a törekvés, hogy a szociográfiát ne egyszerűen népismeretnek, hanem a társadalomtudományhoz vezető út állomásának tartsák.

A kezdeti akcióknak javarészt nem maradt nyomtatott nyoma, inkább amolyan figyelemfölkeltő hasznuk volt, s elsősorban azok számára, akik a pályázati felhívásokra válaszoltak, közülük egyeseknek ez volt az első szárnybontogató kísérlete, de az eredményes folytatás sem maradt el.⁴² Dömötör Sándor néprajzi gyűjtésre fölszólító írása⁴³, a városi munkásifjak életének bemutatására vonatkozó pályázat⁴⁴ hasonlóképpen hasznosnak bizonyult, még ha a dolgozatokból az elkészítőin és bírálóin kívül mások nemigen profitáltak.

Mindezekből a kezdeti tapogatózásokból azonban egyelőre még nem készült egyetlen „megoldandó kérdések dossziéja” sem. Az első ilyen társadalmi probléma, amelynek statisztikai elemzésére éppen egy ilyen aktaköteg összeállítása érdekében vállalkozott a katolikus csoportosulás, a főiskolai hallgatók helyzete, s ezen keresztül a hazai magyar értelmiségi utánpótlás társadalmi kérdése volt. Ehhez az alapozó műveletet Sulyok István és Fritz László végezte el azzal, hogy 1930-ban közre adta az *Erdélyi Magyar Évkönyvet*, amely a hazai magyar egyetemi hallgatóság első statisztikai fölmérésének számított. Ezt követte a részkutatások sora, s fokozatosan összeállt az értelmiségi pályára készülők szomorú helyzetét tükröző kép.

Az első, az adott körülmények között megoldhatatlannak tűnő ellentmondás így festett: egyfelől az értelmiségi munka gyakorlati szükséglete nem fedte a tényleges helyzetet – jóval több magyar anyanyelvű szakemberre volt szükség, mint ahány az egyetemeken tanult –, másfelől a főiskolákon tanuló diákok száma meghaladta a *tényleges* elhelyezkedési lehetőségeket. Így adódott az a furcsa helyzet, hogy a Sulyok-Fritz-féle statisztikai évkönyv még azt állapította meg, hogy „szellemi túltermelésről” nem lehet szó – s igaza volt a *szükségletekhez* viszonyítva –, a Princz János készítette felmérés viszont pár év múlva már éppen ilyen túltermelésről adott számot, s ez is igaz volt a *reális elhelyezkedés* viszonylatában.⁴⁵

A főiskolások és az „elvont” meg a „fizetőképes” társadalmi kereslet közötti ellentmondás megoldása nyilván elképzelhetetlen volt az adott társadalmi viszonyok között. De egy ilyen akut jelenségnek a tudatosítása kétség-telenül megismerő eredménnyel járt, még ha az a bizonyos „sürgősen elintézendő” nem is villanthatta föl a közeli megoldás reményét.

Megoldásra váró kérdések bőven akadtak a főiskolai hallgatók belső szerkezeti összetétele kapcsán is. Princz adatai a Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatókra vonatkozóan megerősítették azokat a megállapításokat, amelyeket Venczel megelőzően egy szűkebb sávon – a kolozsvári „Báthory Apor” szeminárium tagjai körében – végzett kutatása alapján tett.⁴⁶ Mindkét tanulmány főleg a főiskolások társadalmi összetételére nézve hozott felszínre visszásságnál többet jelentő társadalmi anomáliákat.

A két szociológus nem dolgozott pontos kategóriákkal, de a társadalmi baj ennek ellenére előtűnt. Három kategóriát használtak, származás szerint az önálló tőkével rendelkező osztályból, a munkásosztályból és a középosztályból jövő diákokat különböztették meg, ami zavart okozott. A „tőkések” közé kerültek a földtulajdonosok, a „munkásosztály” leginkább a „termelőket” jelentette, s így a földműves (a tulajdonában levő föld mennyiségétől függetlenül) egy kategóriába került a kisiparossal vagy a gyári munkással, a „középosztály” pedig magába foglalta az értelmiségeket és tisztviselőket, de nem kevésbé a „szabad pályán” dolgozókat. A struktúra azonban mégis bemutatta a „jövendő középosztály” (értsd: értelmiségiek) szervezetségének szervi bajait. A középosztály vezetésre hivatottságát valló szociográfusok számára nem volt szemétszűrő adat az, hogy össz-kolozsvári viszonylatban mindössze két diák (a vizsgáltak 0,3 százaléka), a „Báthory Apor” szemináriumban egyetlen hallgató (a vizsgáltak 0,7 százaléka) származott munkásszülőktől. Ami pedig a „földműveseket” illeti, az országos átlaghoz viszonyítva hasonlóképpen aránytalanul kis mértékben voltak képviselve (Kolozsváron 4,01 százalékkal, a szemináriumban pedig 9,5 százalékkal), nem szólva arról, hogy a statisztika nem tüntette föl, hány ezek közül a szegényparaszt-gyerekek.⁴⁷ A szociográfiai ábra még sötétebb, ha azt akarjuk kiérezni belőle, milyen áldozatvállalással tudott tanulni a főiskolán az az elenyészően kisszámú munkás vagy szegényparaszt származású diák: a „Báthory Apor” szeminárium tagjainak mintegy 10 százaléka semmiféle támogatást nem kapott otthonról, magánórákból, segélyekből élt.

A katolikus szárny – s főleg a szóvivő Venczel József e sajtókeretek között kifejtett tevékenysége – eredményeiben messze túlmutat azon, ami az elméleti alapvetésből és a célkitűzésekből közvetlenül fakadhatott. Azok, akik kiálltak az „osztályösszeolvadás” tétele mellett, s a középosztálynak azért tulajdonítottak vezető hivatást, mert fiktív tendenciaként feltételezték a „munkásosztálylyal” való összeolvadást,⁴⁸ gyakorlatilag föltárták azt, hogy a romániai magyar proletárok és szegényparasztok előtt lényegileg el van zárva annak a lehetősége, hogy az értelmiségként vagy főiskolai végzettséget követelő tisztviselőként értelmezett középosztály soraiba kerüljön.

A kolozsvári főiskolásokról készült szociográfiai akta-csomó súlyos vádakat tartalmazott, még ha szerzőik

szubjektív szándéka szerint nem is a „tőkés társadalom igazságtalansága” törvénycikkelybe ütköző besorolással, hanem a középosztály „igazsága” elleni vétség megjelöléssel nyújtották is be.⁴⁹ Az összeállított dosszié azonban önértéke szerint mégis csak az maradt, ami: teljes objektivitással bemutatta, hogy a tőkés földesúri Romániában a nemzetiségi elnyomás következtében milyen elszomorító helyzetbe került a magyar értelmiségi utánpótlás. E felmérések igazságértékét napjainkban, a tudományos osztályszempont alapján láthatjuk igazán, s a bennük foglalt adatok ma alkalmasak arra, hogy összevetési alapul szolgáljanak, s hozzájuk mérve meggyőzően igazolni lehessen a romániai magyar diákság helyzetének gyökeres megváltozását a szocializmus körülményei között.

c. Szépirodalmi igény és szociográfia: Erdélyi Helikon

Az egyházi szervezettséghez anyagilag és szellemileg kötött folyóiratok mellett, s a felekezeti ifjúsági szervezetekben tevékenykedő fiatalok önvizsgáló szociográfiai munkásságával párhuzamosan más tömörülések s azok sajtótermékei szintén több-kevesebb figyelmet fordítottak a hazai valóságon belül a sajátos kisebbségi sors szociográfiai tükrözésére. Az ilyen folyóiratok profiljától függött az, hogy milyen súlyt kapott, s milyen megvilágítási szögben jelentkezett a szociográfiai irodalom. Adott esetben – mint például az *Erdélyi Fiatalok*ban vagy a *Hitel*ben – a szociográfia tengelykérdés volt, máskor, mint az *Erdélyi Helikon*ban a szépirodalom- és művészetközpon-túság által meghatározottan jelentkezett. Mindenesetre sokatmondó a korszak hazai magyar művelődésének be-tájékoztató nézve az, hogy még a nem elsődlegesen tár-sadalomtudományi beállítottságú Helikon-csoport is tisz-tes érdeklődést mutatott az önismerő szociográfia iránt, becsülendő, hogy hivatásának érezte – s a transzilvaniz-mus eszmevilágába beépítendőnek tartotta – a magunk-tükrözés vállalását, s felismerte, hogy a valóságbrázolás szépírói módja melletti hitvallás elkerülhetetlenül érint-kezik a társadalomtudományos-szociológiai megközelítés-sel. A Helikon igazolta: a maga idejében elképzelhetetlen volt a „tiszta” irodalmi-művészi formában végzett ön-

magunk-ébresztés, a szociográfiai látásmód betört az irodalmiságba.

Mindezt figyelembe véve érdekes párhuzam és a sokáig párhuzamosan haladó szálak ritka találkozása figyelhető meg a két háború közötti hazai magyar szellemi életre oly befolyásolólag ható *Erdélyi Helikon*ban. A távolságot mindig tartó párhuzamosság abban jelentkezett, hogy a lap állandóan tájékoztatta olvasóit a román szociológia eredményeiről. Ami pedig a ritka találkozásokat illeti: elszórtan nem egy szociográfiai valóságrajz-értékű írás jelent meg a folyóiratban, olyanok, amelyeket akár a Gusti-lapokban is közölhettek volna, anélkül azonban, hogy a szerzők Gusti-követőknek vallották volna magukat. Úgy látszik, hogy a figyelem állandó ráterelése arra, amit a bukaresti iskola végez minden szókimondóan követésre ösztönző toldalék nélkül is buzdítóan hatott.

Érdeemes akárcsak futólag számba venni az *Erdélyi Helikon* Gustit népszerűsítő szerepét. Több mint érdekessége ennek az, hogy a szociográfiától viszonylag távolabbi területen munkálkodó Szabédi László is részt vett ebben a román-magyar kapcsolatteremtésben. Egyik folyóiratszempléjében ismertette azt a Gusti-beszédet, amelyet a kiváló társadalomkutató a huszonöt éves egyetemi tanárkodása emlékére rendezett ülésen mondott. Szabédi aláhúzta Gusti egyik megállapítását: „Az emberi életet nem az értelmi erők határozzák meg, mondotta, hanem a hit, amellyel egy célon csüng. Ő azt tekintette kezdettől élete céljának, hogy a tudományt az ország javára művelje”⁵⁰. Szabédi életművét ismerve nyilván nem tarthatjuk véletlennek, hogy a Gusti-gondolatkörből éppen a mindentlebíró hitet, a néha még a rációt is félreállító meggyőződést emelte ki az írást, hogy azt tesszük, amit tennünk kell. Az is jellemző, hogy Szabédi fontosnak tartotta hangsúlyozni Gusti önértékelését: az ország javára szolgáló önmegismerő tudomány művelése az igazi hazafiság kifejezése, persze hozzátéve ehhez azt, hogy a nemzettudomány, a nép érdekében hozott reformok megalapozása értelmében, tehát a megismerést cselekvéssé formálva lesz hazafias tett. H. H. Stahl közleményéből ugyancsak meditálásra lehetőséget nyújtó elemet ragadott ki: a román társadalomtudomány csak akkor születhetett meg, amikor ezt a hazai állapotok lehetővé tették, amíg a román falu létformája a vagyonközösség volt, a külföldi szakterminológiával nem lehetett kifejezni az itteni létet, a tények

nem fedték a fogalmakat, „csak a világháború után vált a román társadalom alkalmassá, hogy most már önmaga termelje ki a maga tudományát”.⁵¹ Ezek a gondolatok, még ha csak a visszhang-fal szerepét betöltő folyóiratban hangoztak is el, gondolatformáló funkciót töltöttek be: ha megérett a helyzet arra, hogy a román valóságot nem kölcsönvett terminológiával, hanem magaktermelte fogalomrendszerben tudományosan tükrözni lehessen, s ha az itt élő magyarság e reflektálás szerves része, akkor sürgető feladat ezt a tükröző munkát saját berkeinkben is folytatni.

Ugyanilyen – ha a lap keretei között nem is érvényesített, de mások számára megszívlelendő – üzenet fogalmazódott meg Szabó István rendszeres folyóiratismertetéseiben, amelyek lelkiismeretesen tudósították az olvasókat a bukaresti iskola eredményeiről, s ezen felül a román-magyar megértés minden tanújelét örömmel nyugtázták.⁵²

Érdekes, hogy Szabó István alkalomadtán még a Gusti-iskola részéről jövő, a hamis faluszemléletet illető bírálatot is átvette, minden magyarázat nélkül, többek között azt a kritikát, hogy a Gândirea-csoport a „román élet és művelődés jelenségét mint kizárólag teológiai és metafizikai elágazásokkal rendelkező ortodox problematikát fogta fel”⁵³, anélkül, hogy a folyóiratszerkesztők magukra ismertek volna ebben az elmarasztalásban. Pedig a református teológiai szemlélet térhódítása a *Helikon*ban pontosan ilyen következményhez – a teológikus falumisztifikációkhoz – vezetett. Ugyanilyen furcsaság, hogy H. H. Stahlnek a Lucian Blaga-féle „mioritikus tér” elméletére vonatkozó fenntartásait ismertetve a Gusti-szociológussal egyetértésben akár a *Helikon* számára önbírálatnak is számító ilyen következtetést vont le: „Tanulság és feladat tehát: a falu valóságos állapota és a népi bölcsélet kincse – igazi haszonnal – csakis a modern társadalomtudomány – nem a költőien szárnyaló metafizika – segítségével mérhető fel”.⁵⁴ Hiszen gyakran éppen ez a „költőien szárnyaló metafizika” volt a lap egyes munkatársainak faluhoz közeledésében a mottó. A Gusti-féle társadalmi szolgálat törvényét méltatva azt emelte ki, hogy „legfőképpen a *rugékonysága és realizmusa* jellemzi”, s elmarasztalta azt az álláspontot, amely „a *helyi jelleget és szükségletet* nem vette eléggé tekintetbe, *elvonatkoztatva* általánosított, s a tárgykörébe eső csak lényegében azonos, de esetenként és helyenként más és más valóságot *azonos módon* fogta

fel”.⁵⁵ Nem kell nagy kapcsolatteremtő készség annak föl- ismerésére, hogy a Tavaszy Sándor vagy Imre Lajos falu- látásából mennyire hiányzott éppen ez a „rugékonyság”, mennyire a FALUT, nem pedig a különböző sajátos körülmények között létező, csak egyediségében általánost hor- dozó falut jellemezték.

Az önszemlélet misztikusan általános, teológiai termi- nusokba kényszerített metafizikussága a legleplezetlenebb formában a folyóirat 1935-ös faluszámában mutatkozott meg. Az önismeret fő tárgyáról szóló lapszámban már Ta- vaszy Sándor vezércikke olyan gondolatindítással kezdő- dött, amelyből a konkrét szociológiai önfeltárás híve alig- ha profitálhatott: a szerző különbséget tett a „látható fa- lu” és az „élő falu” között, ez utóbbit valamilyen misztikus entitásként, mögöttes, megragadhatatlan lényegként, belső mozgatóként fogta föl. A látszat és a lényeg amolyan kan- ti megkettőzésének princípiuma alapján a megismerhetet- lenség homályába taszította a falut önmagává tevő minő- séget, s arra figyelmeztette a falujáró kutatókat, hogy „aki tehát a látható falut ismeri, még nem szükségképpen is- meri az élő falut”.⁵⁶ Ugyan melyik szociográfus fedezhe- tett föl ebben sikerekkel kecsegtető biztatást a faluvizsgá- latra, hiszen a terepkutató nagyon jól tudta, hogy szá- mára csak a „látható falu” lehet mérhető tárgy.

Nem segít ezen az sem, hogy a református teológus valamilyen rejtelmes „ősi feltételeken nyugvó sajátos kö- zösségnek” fogta föl a falut, s egy nem kevésbé metafizikai kategóriára, a „vidék” sajátos életszférájára vezette vissza – ez volna az „élő falu” létalapja –, hiszen e magyarázó célzatú fogalom a legkevésbé sem volt alkal- mas a konkrét megismerésre. A „vidék”-ben – szerinte – benne van a „vidéki ember” sajátosan pozitív lelkivilá- ga, ezt viszont konkrét kutatással, racionálisan, nem lehet megközelíteni. „A vidéki ember – írta Tavaszy – magát az Egészhez tartozónak érzi. Hangsúlyozzuk: *érzi*, mert nem logikai-fogalmi gondolkodás útján jut el ehhez, ha- nem intuitíve megérzi azt. Nem állítja magát tudatosan szembe ama nagy Egész-szel, hanem intuitív-misztikus módon benne érzi magát.”⁵⁷ Ilyen teoretikus hozzáállás- sal, s ezzel a zavaros fogalmisággal a reális falumegisme- réshez nem lehetett elméleti támasztékot nyújtani. S a leg- kevésbé lehetett szó arról, hogy ez a faluszemlélet a hazai *magyar* falu megismerésére buzdítson, hiszen egy egyszer s mindenkorra adott, változatlan, „örök emberi” falumen-

talitást állított a küzdő és állandóan alakuló, térben és időben, szerkezetében többszörösen sajátos, s a maga konkrétóságában megfogható-lefényképezhető erdélyi falu helyébe.⁵³

Tavaszy tulajdonképpen Imre Lajos falut misztifikáló vonalát folytatta, mely szerint a paraszti gondolkodásban létezne valamiféle megmagyarázhatatlan „végtelenhez való kapcsolódás”, a falusi ember misztikus föloldódása a természetben.⁵⁹ Ez az egybeolvadás a végtelennel persze nem holmi parlagi ember és természet közötti anyagcsereként, a természettel vívott küzdelemként, vagy az emberi létfenntartáshoz szükséges természeti környezet emberközelségeként fogható föl (mint ahogyan a Gusti-iskola általában a „kozmosz keretét” értelmezte), hanem valamilyen titokzatos hatalommal történő azonosulás, a Világfelettséggel való egyesülés formájában, ami eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy ez a dimenzió a szociográfiai vizsgálat számára konkrétan mérhető-ábrázolható lehetne. A szociográfia tárgyának ilyen misztifikálása, a megismerhetetlen bevetítése abba, amit tükrözni kell, nem hogy nem segítette elő az önismerő figyelem ráterelését a lényegre, hanem egyenesen megismerést fékező, figyelemelterelő szerepet játszott. Ugyanilyen funkciót töltött be Imre Lajos másik állítása is, miszerint a falu a biológiai szervezet mintájára fölfogható „életegység” volna.⁶⁰

A Helikon említett munkatársai – akik a szervezetségi keretek egymásra tevődése miatt egyben a református teológia vallásbölcseletének szószólói voltak – méltán részesültek bírálatban a *Korunk* részéről. Gaál Gábor kritikája⁶¹ helytálló volt, még ha azzal a veszéllyel járt is, hogy egyesek „túláltalánosították”, s a baloldal megvetését olvasták ki belőle *mindenféle* falumunkával szemben. A Tavasz–Imre-féle faluszemléletben feloldódó lényegget a *Korunk* főszerkesztője szemléletesen megragadta: a „láthatóvá” és „élővé” kettőzött vagy a biologizálás egységfogalmával operáló faluszemlélet fő funkciója az volt, hogy elterelje a figyelmet a „látható” falu szomorú valóságáról, a látszategység mögötti mély ellentmondásokról.

Az *Erdélyi Helikon* egyes önláttató írásai a társadalomtudományi önmegfigyelés módszerét a vallásos magunkba nézés misztikus intuitív eljárásával akarták helyettesíteni. Szerencsére sikertelenül. A tudományosságra támaszkodó önvizsgálat átverekedte magát minden elméletieskedő introspekción, s még a lap hasábjain is igazol-

ta: a realitást megelevenítő falurajzok azok, amelyeknek valóban magunkat föltáró érvényük van, nem a könyvtárakban kell elmélkedni az „élő” faluról, hanem a látható falu életét élve kell megláttatni a láthatót.⁶²

Nyilván a *Helikon* sem volt változatlan álláspontot elfogadó csoportosulás sajtó fóruma. Alig négy év elteltével (Tavaszy és Imre falumítizáló tanulmányai 1935-ben jelentek meg) már olyan munka látott napvilágot a lapban, amelyet a tudományos vagy misztikus-intuitív önvizsgálat kérdésében akár „nyilvános önbírálatnak” is nevezhetnénk. Szabó T. Attila egyik tanulmánya ugyanis – az említett értelmezéseknek ellentmondva – határozottan kiállt a társadalomtudományos megismerési mód mellett. S ha mégsem nevezzük „önkritikának” ezt az állásfoglalást, akkor ez azért van, mert számolunk azzal a ténnyel, hogy a vélemény-alakulás időbenisége mellett közrejátszott a különféle szervezetségi formák és megközelítési módok egymásra tevődése is: Szabó T. Attila a tudós szemével, s a tudományosság fórumán, az *Erdélyi Múzeum Egyesület*ben tartott előadását közölte a lapban, s ebben a minőségében mondott ellent – nem annyira a folyóirat irányvételét felülvizsgáló szándékkal – a falut misztikusan szemlélő író társainak.⁶³ Az a tény viszont, hogy a *Helikon helyet adott* ennek a közleménynek, mindenesetre jelzi a folyóirat viszonyulási módjának rugalmasabbá válását.

A szerző szóban forgó tanulmányában számos értékes szempontot fogalmazott meg a tudományos öntükrözés kapcsán, olyan támpontokat adott, amelyek egybeestek a bukaresti szociológiai iskola álláspontjával. Mindenekelőtt a *globális társadalomvizsgálat* szükségletének hangoztatása volt erősen Gusti-ízű, még ha a „monografikus” szó nem is szerepelt ebben a levezetésben. A múltban elvesztő nosztalgikus történelmi köldöknézéssel szemben hangsúlyozta, hogy a történelmi vizsgálat (akárcsak Gustinál, akinél a „történelmi” csak az *egyik* keret) előkészítő jellegű, a tulajdonképpeni társadalomkutatás jóval tágabb ennél, felölel minden életjelenséget: „e tevékenység tehát a különböző társadalmi, azaz gazdasági, művelődési, közegészségügyi és másfajta életmegnyilvánulások vizsgálatából állana”.⁶⁴ Ez a határozottan Gusti-szellemű sokoldalúság nemcsak a vizsgálat *szempontjainak*, hanem a kutatás *tárgyának* sokrétűségét is jelentette: a szerző nem korlátozta az önvizsgálat körét a falura – bár a falu je-

lenti a néppel foglalkozó tudomány gerincét –, szükségét érezte annak, hogy a társadalomkutatás „átfogja városainkban munkásosztályunk társadalmi műveltségbeli és erkölcsi magáramaradottságát” is.⁶⁵

A tudományos valóságlátás alfája és omegája a *tárgyilagosság*. Szabó T. Attila súlyt helyezett erre, annál inkább, mert a nemzetiségi megismerésből sem hiányzott az öntömjénező-magasztaló hang, amikor is „ökörnagyágúvá fújnak fel szűnyogi értékeket.”⁶⁶ Az idillikus magunkmegnyugtatósnak, az álértékek fitogtatásának józan bírálataként figyelmeztetett arra, hogy a „nemzeti” jelleg kvázi-jelei nemegyszer tartalmatlan büszkeséget táplálnak, s „nem akarjuk megérteni, hogy a paszománt lehet nem nemzeti is, s hogy a sajátosnak vélt csillogó dísz sokszor világljáró közhely.”⁶⁷ Sajnos, hogy Szabó T. Attila intő szava akkor hangzott el, amikor a második világháború kitörését jelző ágyúlövések időben már nem voltak messze. A nagy világégés közepette pedig az autentikus értékek megvédésének sokkal köznapibb módja – a rombolástól való megóvás módozatai – s nem annyira társadalomtudományi föl kutatásuk vált időszerűvé.

Az *Erdélyi Helikon* hozzájárulását a nemzetiségi megismeréshez leginkább akkor mérhetjük le, ha megfordítjuk az időbeli sorrendet, s azt keressük, vajon a szépirodalomban gyökerező önfeltáró írások mennyiben követték a figyelmeztetés elhangzása előtt a tárgyilagossá magunkláltatás fentebb megfogalmazott elvét. Tehetjük ezt akkor is, ha lényegében *tudományos*, nem pedig szépírói normáról van szó, hiszen a szociográfiához közeledő szépírás adekvát valóságábrázoló értékét végső fokon ugyan csak a tudományos tárgyilagosság határozza meg. (Persze amikor ezt a szempontot alkalmazzuk, tisztában vagyunk azzal, hogy nem mutatjuk be a maga egészében a lap nemzetiség-tükröző munkálkodását, hiszen e feltárásnak csak egyik formáját – a szociográfiai rajz eszközeivel, nem pedig a szépirodalmi megelevenítéssel végzett tükrözést – jellemezzük.)

A tisztán szociográfiának nevezhető módszer segítségével folytatott kutatás a *Helikon*-csoport körén belül aligha létezett, ha csak kivételes jelenségként nem soroljuk ide Botos János igen szakszerű, kétrészes tanulmányát a Nagyküküllő vidéki Bürkös faluról.⁶⁸ Az ábrázolási mód rendszerint több-kevesebb szubjektivitást, élményszerűséget sűrítő, de nem kérdőíves-interjúval eljárásal ké-

szített helyzetjelentés volt. A tudományos tárgyilagosságot természetesen nem semlegesítette az író szubjektumának jelenléte, de az ilyen helyzetkép mégsem a szaktudós által beszédre bírt tények, statisztikák adekvát világa, hanem sokkal inkább a ténylegesen megszólaltatott embernek (a „megírt” alanynak) és a megszólaló embernek (írónak) a *véleménye* volt. Bözödi György például akkor, amikor a bözödújfalusi szombatosokról, ezekről a „székely zsidókról” nyújtott hiteles képet, nyilván nem tudott (és nem is akart) megszabadulni ide kötődő gyermekkori élményeitől. A már járni sem tudó, de mégis Palesztinába vágyó öreg székely pedig a maga megfoghatóságában, nem pedig a gondolkodásmódját föltárni akaró kartoték személytelen alanyaként áll előttünk. Az adatok – jelen esetben inkább a történelmi múlt tényei – itt csak fűszereznek.⁶⁹ Molter Károly háromrészes írásánál jobban aligha ismertette meg a korabeli Vásárhellyel az olvasót bármilyen szakavatott város-szociográfia sem, a benne élő író szeme ugyanis többet látott, mint akármilyen statisztika.⁷⁰ De semmilyen írói élmény sem helyettesítheti a szaktudományos felmérést, a nemzetiségismeretnek bár szárazabb, de a mögöttes nem-alanyi rétegekbe behatoló szociográfiai aprómunkáját.

A szociográfiai tükröződésformának egyik jellemzője az, hogy – az előzményeknél már említett Aradi-féle kutatási szabályra emlékeztetve – determináltsági kapcsolatláncot keres az egymással összefüggésben álló társadalmi jelenségek között, az egymást-befolyásolást igyekszik mérlegelni. Nos az *Erdélyi Helikon*ban megjelent írásokból néha nem hiányzott ennek a követelménynek az érvényesítése. Kiss Béla például a barcasági Hétfaluról írt tanulmányában⁷¹ a szociográfust érdeklő meghatározottsági láncsort mutatott be: e csángótelepülést a birtok hiánya jellemzi; mivel nincs elegendő föld, a falusiak kénytelenek más foglalkozás után nézni; javarészüket kőművesként dolgozik városon; a kőművesek megismerik a modern építkezés előnyeit; a tapasztalataikat fölhasználják otthon, s kényelmes, egészséges, korszerű házakat építenek maguknak; ez viszont a hagyományokkal való szakítással jár. Íme tehát a földtulajdon áttételesen kapcsolatba került az életmóddal, sőt még a hagyományokhoz való viszonyuláson keresztül a gondolkodásmóddal is, anélkül, hogy egy irányú, merev meghatározottsági ív feszülne az októl az okozat felé. A Gusti-iskola paralelizmusát egymásra ható

tényezők láncolatává módosítva érdekes szociográfiai kapcsolatokat lehetett kimutatni, s e módszer a mai valóságunk kutatásakor is gyümölcsözően használható.

Botos János falurajza éppen azért ütött el a többi, nem tipikusan szociográfiai írástól, mert a szociográfia fentebb említett eljárását nemcsak mellékesen, hanem sokoldalúan végig vive alkalmazta. A szerző a léthelyzetek egymásutániségében és a létszférák egymásmellettségében egyaránt meglátta az egymásba kapcsolódó meghatározottságot. Ez az időkoordinátában a történelmi előzményeknek a falurajzba történő szerves beépítését eredményezte. Ily módon a *Helikonban* amúgy is eluralkodó egyoldalú történelmi szemlélet, a múltba vesző visszaemlékezés, amely nemegyszer a mai helyzetvizsgálat fölé emelkedett, ebben az írásban arányosabbá vált, s főleg magyarázó értékű *előzmény-föltárássá* módosult. Botos például nem öncélúan közölt oldalnyi számsorokat a birtokviszony múltbeli alakulásáról, e történetiségnek funkciója volt: az akkori (1930-as) földbirtokrendszer kialakulását magyarázta. Ami pedig a szociográfiai kapcsolatláncokat illeti, ennek szemléltetésére egyetlen ilyen messze vezető szál: a kialakult birtokviszony perspektivikusan az egy főre jutó vagyon csökkenését mutatja az örökösödési rendszer és a természetes szaporulat következtében; a szétaprózódás megakadályozásának eszköze a tervszerű összeházasítás; a birtokok házasságának eredményeként „szerelmi alapon a legritkább esetben kötnek a faluban házasságot” (Botos); az alkuval létrejött frigyben a vagyongyarapítás továbbra is központi kérdés, fontosabb még a gyermekekről való gondoskodásnál is. („A gyermekek gondozására, nevelésére sokkal kevesebb gondot fordítanak, mint a marhaállományra” – írja.)⁷² Lám csak, ismét az objektív adottság, a földmennyiség milyen áttételesen meghatározó tényezővé válik az emberi kapcsolatok milyenségére vagy akár az utódokra nézve is.

Botos jó érzékkel meghökkentő kapcsolatokat tudott teremteni. Az például, hogy az elhalálozottak listáján ilyen adat szerepelt: élt 58 évet, a halál oka: aggkor – élesen rávilágított a falu egészségügyi helyzetére, arra, mennyire viszonylagos volt az a kifejezés, hogy „végelgyengülés”, s néha talán az éhenhalást fedte. Vagy ott van az adókievési lista, amelyből igen távoli összefüggések kerekednek ki. Az, hogy egyetlen kocsmáros több adót fizetett, mint mondjuk a cipész, az ács, a szűcs, a kovács együttléve –

önmagáért beszél. De az egyetlen tejcsarnokos hatalmas adójának már utána kell gondolni, s ezt teszi a szerző, amikor kimutatja, hogyan vezet a gyengéntápláltsághoz az, hogy az élelmes tejbegyűjtő azonnal készpénzzel fizet azoknak, akik a szájuktól vonják meg a tejet. Avagy nem kortleplepező az az adat, hogy a falu egyik kuruzslója *hivatalos* adófizető, „kártyavetés” címen fizeti a hatóságoknak az adót, ezzel igazolva, hogy a babonás hit vámszedői államilag elismert tevékenységet fejtettek ki.

Jellemző, hogy Botos – nyilván Gustiétől függetlenül, hiszen az első monografikus felmérésekkel egyidőben készítette el a faluképét – több olyan kérdésbe ütközött, amelyet a monografikusoknak is mélységükben kellett elemezniük. Ismeretes, hogy a falumonográfiák a tudatformálódás vonatkozásában milyen jelentőséget tulajdonítottak az ún. „amerikaiaknak”, a nyomor elől Amerikába távozó, majd onnan visszatérő (esetleg csak „hírevisszatérő”) falusiaknak, illetve azok közvéleményt formáló szerepének. Nos Botos ebben a vegyeslakosságú faluban szintén rábukkant erre a kérdésre, s öntudatlanul Gusti-szellemben értékelte a jelenséget.

Csak sajnálhatjuk, hogy a Szabó T. Attila megfogalmazta *tárgyilagosság* szellemében írott, inkább szakszociográfiai mint a szociográfiai riportszerű írások között kivételes jelenséggént kellett jellemeznünk Botos tanulmányát.

d. Tudományosság – nemzetiségismeret: Erdélyi Múzeum

A romániai magyar tudományosság két háború közötti hivatalos fóruma az *Erdélyi Múzeum Egyesület* volt. E tudományos szervezetnek 1930-ban újrainduló folyóirata, az *Erdélyi Múzeum* hamar fölfigyelt a Gusti-iskola munkájára, érdeklődéssel fordult általában a szociográfia felé, s az utókornak szóló értékes, dokumentum számba menő, a Gusti-ihletéstől átitatott tanulmányokat tett közzé.

A folyóiratban megmutatkozó szociológiai-szociográfiai érdeklődést taglalva nem tekinthetünk el a történetiségtől, ugyanis a második világháború kitöréséig terjedő, lényegében egy évtizedes perióduson belül különböző szakaszokat észlelhetünk a szervezetnek és a folyóiratnak a va-

lóságot felmérő szociológiával kapcsolatban kiformalódott magatartásában.

Ezt a szakaszosságot nagy vonalakban így vázolhatjuk:

a. Az induláskor a tipikusan elméletieskedő, akadémikus hang dominált, inkább a falu felé fordulás elveit, a szociológia filozófiai alapjait igyekeztek tisztázni (erre a kezdeti néhány évre nyomja rá bélyegét Tavaszgy Sándor vagy Imre Lajos teoretikus problémakezelése).

b. Az 1935–36-os években szerencsés fordulatnak lehetünk tanúi: elsősorban Venczel Józsefnek a bekapcsolódása révén a konkrét vizsgálódások fontosságát kezdik hangsúlyozni, ekkor jelennek meg a bukaresti iskola eredményeit, a magyarországi falukutatást ismertető rövid írások, s nem kevésbé Venczel hangot adó (s visszhangot kiváltó) magvas tanulmánya a Gusti-tevékenységnek az erdélyi falumunkában történő hasznosíthatóságáról.

c. Végül az évtized utolsó éveiben a konkrét kutatásokban elért nagyszerű eredmények közlésével – legfőképpen Szabó T. Attila két nevezetes tanulmányának közreadásával – szerzett maradandó érdemeket e szervezet s a keretei között dolgozó szakembercsoport.

Mindez távolról sem jelenti azt, hogy az *Erdélyi Múzeum Egyesület* mindenben eleget tett volna a társadalomtudományi önfelmérésben rá háruló feladatoknak. A hazai magyar tudományos élet legfőbb szervezete – minden utólag is becsülendő erőfeszítése ellenére – sokszor (főleg az említett első szakaszban) megrekedt az általánosság szintjén, a múltbanzés gyakran a jelentől való elfordulást jelentette, s így kevesebb energia jutott az életes társadalmi kérdések szemrevételezésére.⁷³

a. Az első néhány év teoretizáló hangvétele a kor hazai társadalomtudományos hangulatát tükrözte: olyan körülmények között, amikor a Gusti-iskola kézzelfogható eredményei még nem voltak annyira nyilvánvalók, hogy mindenki számára igazolják a bizton járható utat – a konkrét terepmunka egyedül célravezető voltát –, az amúgy is elméleti beállítottságú társadalom-bölcselők egyelőre csak a társadalom-megközelítés módozatai, feladatai fölött elmélkedtek. A konkrétságot tehát megelőzte az absztraktság, a tennivalók elvégzését a tennivalók fölötti medítálás. Ebből aztán furcsa ellentmondásosság kerekedett ki. Általában a társadalom-megismerést, sajátosan pedig a nemzetiségkutatás tárgyát az elvontság régióiban

szemlélő gondolkodók és a konkrét föltárást szorgalmazó szociográfusok az általánosságban mozgó követelmények tekintetében egyetértettek, de amikor az absztrakt elvárások konkretizálódtak, az út kettévált: a reális valóságföltárában érdekelt társadalomkutatók szembekerültek az absztraktságban megrekedt teoretikusokkal, s az elvontan azonos álláspont ellenére járták a maguk külön útját (akár magán az *Erdélyi Múzeum Egyesületen* belül is).

Íme illusztrációként erre Tavasz Sándor példája. A református teológus az erdélyi magyar tudományos törekvéseket jellemezve megfogalmazott egy teoretikusan maradéktalanul érvényes tételt: „A magyar tudományos törekvéseket Erdélyben elsősorban azok a feladatok határozzák meg, amelyeket nem tölthet be és nem végezhet el és nem is végez el helyettünk senki más”.⁷⁴ Ki ne írná alá ezt a mélyen igaz követelményt, amelyhez egyébként a Gusti-iskola is oly következetesen ragaszkodott, amikor a román valóságról a csak általunk elmondhatónak a kimondását vállalta. Igen ám, de amikor a *szociológiai* jellegű tudományos feladatokra terelődött a szó, kiderült, hogy Tavasz az „itt és csak általunk elvégezhető” mennyire ferdén értelmezte. A szociológia bölcséleti alapjának öszszetételét elemezve kísérletet tett arra, hogy a szociológia segédtudományaként fölfogható szociográfiát megfossa a specifikumkutatás jogától. A természeti és társadalmi struktúra közötti minőségi különbséget egybemosva a „kollektív jelenség”-ben jelölte meg az általános társadalomtudományként értelmezett szociológia tárgyát, függetlenül attól, hogy az a bizonyos „kollektív jelenség” milyen természetű.⁷⁵ Ezzel a feloldással a szociológia (a maga segédtudományával, a szociográfiával együtt) a statisztikus törvények tudományává válna, függetlenül attól, hogy a tömegméretekben előforduló egyediség viselkedését szabályozó törvényeknek alávett jelenségek milyen természetűek.

A sajátosságot kiebrudaló Tavasz-állásponton nem változtatott az sem, hogy a szerző – szavakban – megpróbálta meghatározni a szociológia tárgyát, azt a területet, amelyen belül a kollektív viselkedést vizsgálnia kell. Hiszen éppen ez a tárgydefiníció vezetett tévútra. Böhm Károly nyomdokain haladva a szociológia tárgyát a közösségi *életfunkciókban* jelölte meg, ez pedig olyan leszűkítés, amely a specifikum vizsgálatára nagymértékben alkalmatlanná teszi a szociológiát. A táplálkozással,

fajfenntartással, a mozgásfunkciókkal, a „jelentést adó” funkciókkal – érzékelés, szellemi élet stb. – kapcsolatos kutatások kerülnének a szociológia tárgyába, s kívül rekedne éppen az, ami az „itt-most” és „csak-általunk-megragadható” lényegét adná. Tavaszty szó szerint ki-rekesztette a szociológia tárgyköréből a „gazdasági szükségletekkel és ezeket a konkrét szükségleteket pótló gazdasági javakkal, valamint ezek egymáshoz való viszonyának törvényszerűségével való foglalkozás”-t, szerinte „kívül esik a szociológián a politika is”.⁷⁶ Mi marad ezek után abból, amit a magyar nemzeti kisebbség csak itt Romániában, s csak ő maga mondhat el önmagáról, hiszen éppen a sajátos gazdasági-politikai helyzete az, amit az adekvát öntükrözésnek elsődlegesen vissza kell adnia. Lám csak, a helyes elvont tétel – a más által el nem végezhető elvégzésének követelése – hogyan vált tartalmatlan szólammá a konkrétság szférájában.

Ugyanilyen sorsra jutott Tavaszynál az a megszívlelendő figyelmeztetés is, hogy „még a legegyszerűbb és legigénytelenebb tudományos állásponton álló szociográfiahoz, a leíró szociológiai munkássághoz is szükség van tudományos szempontokra, olyan tudományos kategóriákra, amelyek vagy valamely tudományos elvből folynak, vagy pedig valamely tudományos elvre utalnak”.⁷⁷ Ez az intelleum szinte ugyanígy elhangzott Gusti szájából is, aki a prakticismusban, az egyszerű ténylesezésben elvesző szociológia művelése helyett az elméletileg megalapozott, elveket érvényesítő-igazoló társadalomkutatás híve volt. (Az más kérdés, hogy a gyakorlatban a Gusti-iskola nem mindig tett eleget ennek.) A követelményt magát minden fenntartás nélkül helyeselhetjük, hiszen a tudományos társadalomfilozófiai szempontokat mellőző szociográfia valóban nem töltheti be szakdiszciplína funkcióját.

A kérdés azonban meghaladja ezt, s így fogalmazódik meg: milyen elvek, milyen kategóriák rendszere nyújt valóban tudományos jelleget a szociográfiának, s ez az a pont, ahol a Tavaszty-féle elvontan helytálló elvárás saját ellentétébe csap át. Nála ugyanis – mint egyébként minden idealista társadalombölcselelnél – a feje tetején állt a világ: a társadalom lényege az, hogy az ember „szellemi személyi” lény, az a bizonyos emberlényeg nem a társadalmi körülmények, viszonyok terméke, hanem éppen fordítva: „az emberi szellemi személyes lény és az

ember személyi alkata, személy-volta apiori magában rejti szociális tevékenységét és szociális hatásfonatainak alapját”.⁷⁸ Közismert idealista inverzió ez, amely most már igen kétségessé teszi a fenti, absztraktságában helyeselhető tézis tartalmi kibontásának helyességét. Hiszen Tavaszgy egyáltalán nem olyan tudományos kategóriarendszerre gondolt, amely hozzásegíti a szociográfiát ahhoz, hogy kiszűrje a társadalmi létből az emberi személyiség valóságos meghatározóit, nála az igazolásra váró eszme éppen az, hogy az apiori szellemi-személyi ember-lény miként határozza meg saját szociális viszonyait.

A történelmi idealizmus és a materialista társadalom-szemlélet bevallott polarizációja bontakozott ki ebből a levezetésből. A teológus-filozófustól nyilván nem várhatta el senki, hogy akárcsak közeledjék is a történelmi materialista szociológia felé – nyilván nevetséges volna számon kérni tőle, miért nem vallotta a marxista társadalommagyarázatot – határozott antimarxista volt, s ezzel összhangban kívánta megalapozni filozófiailag az általa tudományosnak nevezett szociográfiát. Abban azonban, ahogyan a saját szellemfilozófiáját szembehelyezte a „gazdasági szociológiával”, volt egy meggondolkoztató mozzanat. Nem tartotta kielégítőnek az igen-nem alapon elképzelt szembesítést – vagyis a szellemfilozófiai szociológiának, szerinte, nem szabad egyszerűen az ellenkezőjét állítania annak, amit a marxisták vallanak –, valamiféle kölcsönös kompromisszumra gondolt: „el kell ismernünk, hogy valóban a társas emberi szellem meg van kötve a társadalmi-gazdasági tényezőktől, de viszont az ellenkező oldalon levőknek is el kell ismerniök azt a letagadhatatlan tény, hogy az ember pedig ezt a kötöttséget magára nézve idegennek, akadályozónak ismerte és ismeri fel minden időben”.⁷⁹

Íme tehát egy nyíltan antimarxista gondolkodó a két világháború közötti hazai magyar szellemi életben, aki hajlandó a történelmi materializmussal szembeni engedményre, s cserébe olyant kér, amit a marxizmus már rég megtett (csak a szerző nem tudott róla). A gazdasági tényezők embert elidegenítő jellegének gondolata ugyanis – nem kompromisszumként, hanem szerves kötőanyagként – réges rég benne van a materialista társadalomlátásban. A baj csupán az volt, hogy a szellemfilozófiai oldalon följánlott engedmény nem a társadalmi-gaz-

dasági viszonyok emberalakító szerepének elismerése tekintetében jelentkezett, a gazdasági tényezőknek egyedül csak az emberi szellemet megkötő negatív funkciója vonatkozásában jelentett – ha így nevezhetjük – hátralepést. Mindenesetre a Tavasz-féle ködösítően áttetsző gondolat – az, hogy a gazdasági viszonyok, s nyilván a korabeli tőkés viszonyok is, embert elidegenítő erővel állnak szemben az emberi személyiséggel – alkalmas lett volna arra, hogy a magyar tudományosság szervezett intézményén belül ösztönözze e társadalmi probléma szociológiai vizsgálatát. S ha ez nem így történt, ennek az EME általános célkitűzésein kívül oka volt maga a szerző is, aki az önmegismerésnek ezt a lényeges dimenzióját mélyen elrejtette az önfeltárást mellékutakra terelő társadalombölcseleti koncepciójába.

A Tavasz-féle hangvétel ebben a most elemzett szakaszban sajnos eluralkodott az EME tevékenységében, az akkori önmagunk felé fordulásban. A társadalomtudományi profilú szakosztály munkájában a konkrét szociológia fölkarolása helyett ekkor sokkal gyakoribb volt az elméletieskedő meditáció afelett, mennyire transzcendens entitás az a valóság, amelyben élünk, s a megismerendőnek (a hazai magyarság léthelyzetének) misztifikálása az adekvát megismerés elé gördített akadálnak bizonyult. Nagy súllyal jelentkezett ez a tendencia Imre Lajos értekezéseiben, aki egy lépéssel tovább ment mint Tavasz, nem elégedett meg a szociológia általános bölcseleti megalapozottságának (gyakorlattól jórészt elszakadt) elemzésével, hanem az időszerű pragmatikus feladatokhoz – így a faluneveléshez – kötve fejtette ki bölcseleti elképzeléseit, azzal a céllal, hogy közvetlenül befolyásolja a gyakorlati megismerést és módosítást.

Imre Lajos határozottan negatív hozzáállása a falu-vizsgálathoz – bármennyire a „falu-lényeg” megértését kívánta szolgálni (szavakban) – végső fokon rontotta a szociográfia hitelét. Tette ezt elsősorban azért, mert megoldhatatlan (magafaragta) dilemma elé került: egyfelől határozottan ellenezte az osztályszempont érvényesítését a szociológiában⁸⁰, másfelől azt tapasztalta, hogy az osztály-nézőpont alapján – többek között Mikó Imre *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című munkájában – releváns összefüggések kerülnek előtérbe. A dilemmából azt a kivezető utat választotta, amelyen haladva nem adta föl osztályszempont-ellenességét, de így kénytelen volt

megkérdőjelezni a szociológiai tényfeltárás hitelességét. Mikó „súlyos tévedését” emlegetve arra a következtetésre jutott, hogy „mennyre nem szabad... a szociográfiai kutatás módszerében feltétlenül bizakodnunk”.⁸¹ A fenntartások megmutatkoztak a román szociológiai munka irányában is. Imre elismeréssel szólt ugyan a Gusti-tevékenységről, kiemelte előítélettől tartózkodó jellegét⁸², de – nyilván a monografikus munka kezdeti szakaszának eredményeit nem ismerve – csak „jóindulatú próbálkozásnak” tartotta azt, amit egy Európa-szerte számon tartott iskola művelt, nagy reményeket nem fűzött hozzá, mivel „nincsenek eléggé kidolgozva a falu megismerésének tudományos módszerei”.⁸³

E szkeptikus viszonyulás egy elvi ellenkezést takart. Imre Lajos szerint a falut önmagában és önmagáért kell megérteni, de nem megnyilvánulásán keresztül, hanem belső lényegében. A falu mint életközösség fölötté áll az ellentéteknek, s ellenáll a kívülről jövő erők változtató befolyásának, valamilyen tudat alatti permanencia jellemzi: kötődés a végtelenhez. Az általa bevezetett „életközösség” fogalma misztikus és irracionális telítettségű volt, nem valamilyen hús-vér, élő és tevékenykedő közösség, hanem az egyén- és társadalomfeletti megfoghatatlanság. Ily módon érthető az ellenérzés minden olyan szociológiai-szociográfiai látásmóddal szemben, amely – mint Gustiék tették – a megnyilvánulásain át ábrázolhatónak tartja – egyszóval: demisztifikálja – a falu nagyon is prózai állapotát.

Imre Lajos misztifikáló levezetésében az önismeretet leginkább akadályozó momentumot az önmagába-zárt-ság feltételezése jelentette. Az abszolút izoláltság képze a faluegység szintjéről áttevődött a közösség magasabb régióiba, s így született meg az önfeltárást most már egyenesen lehetetlenné tevő tézis, miszerint a romániai magyarság a maga egészében ilyen zárt egység volna. A falu életegységétől a nemzetiségi életegység felé haladva a politikum egyre erőteljesebben kérte jussát: a magyarság akkori polgári politikai vezetőinek közvetlen érdekük volt ennek az elvtelen „egy táborban vagyunk” eszmének elhintése saját pozícióik védelme érdekében. Nem véletlen, hogy ezt az ütőkártyát elsősorban a politikai vezér szerepkörére áhítozó Sulyok István játszotta ki. (Nyilván nem a *folyóirat* politikai vezér-minőségéről van itt szó – hiszen Sulyok ekkor mindössze egyetlen cikket írt

a lapban –, hanem a *romániai magyarság egészének* áhított vezetői tisztségéről.)

Sulyok egyike volt azoknak a polgári vezető egyéniségeknek, akik a leghatározottabban követelték a kisebbségi helyzet szociológiai megvilágítását. Ebben a csakis dicsérendő igényben oldódott föl a „kisebbségi szociológia” mélységesen hamis Sulyok-féle elképzelése, az elszigetelődési politika áthelyezése a társadalomtudományi talajra az önmagábazártság elemeként.⁸⁴

Az ilyen ingtag alapra épített nemzetiség-szociológia a *közösség* kategóriájának reális tartalmát üríti ki, s a kifejezést irreálisan fölnagyított elemekkel telíti. Való igaz, hogy a nemzeti kisebbség közösség, hiszen a nagy államegységben, a többséggel alkotott egységen belül tagjait sajátos kötőanyag – anyanyelv, kultúra, közös múlt stb. – fogja össze. De ez az együvé tartozás nem lehetett olyan természetű, hogy benne teljesen felszívódnának az egyedek. Márpedig Sulyok erre gondolt, állítva azt, hogy „a nemzeti kisebbség olyan társadalmi csoportosulás, mely tagjainak egyéniségét egészen felöleli”.⁸⁵ Az organicista társadalomszemlélet egyik megbocsáthatatlan bűne itt napvilágra kerül, a szervezet és a sejt viszonya a társadalomban az analógiákból előlép értelmező princípiummá: ugyanúgy, ahogy az organizmus sejtje csak teljes egészében a szervezet működésében részt vevő struktúraként létezhet, a nemzeti kisebbséghez tartozó egyednek is minden meghatározottságával bele kell tartoznia a nemzetiség-organizmusba. Nem nehéz fölfedezni ebben a vertikális szerkezetiség teljes föladását a horizontális struktúra kizárólagossága érdekében, ami köznapi nyelvre lefordítva ezt jelentette: te egyszerű földnélküli proletár, te minden porcikáddal magyar vagy, ne keress sorsközösséget a hasonló körülmények között tengődő más nemzetiségű társaddal. Magyarpárti politikai jelszóvá formálva ugyanezt: meg kell óvni a nemzeti vagy nemzetiségi (Sulyoknál ez egybefolyik) egységet attól, hogy a nemzetiségi különbség nélküli osztályszolidaritás fölbomlassza.

A „kisebbségi szociológia” ebben a konstellációban furcsa alkalmazási lehetőséget nyert: a vaskötelékű közösségnek minden síkon meg kellene nyilvánulnia, beleértve a gazdasági életet is, a szociológiai megismerés megmutatná, milyen lehetőségek nyílnak az ilyen gazdasági közösség kiépítése számára.

Sulyok járhatatlan utat jelölt meg akkor, amikor eképpen létrehozandó kisebbségi szociológiáról ábrándozott. A nemzetiségek önálló gazdasági egysége az államiságon belül több volt egyszerű utópiánál: megvalósíthatatlan tévhitnek bizonyult, amely a korabeli uralkodó osztályok szája íze szerint fogalmazta át a közvetlen gyakorlati mondanivalót: a nemzetiségnek gazdaságilag önállónak kell lennie, gondoskodnia kell minden tagjáról – következképpen rólunk, politikai vezetőiről is. Ilyen szolgálatra a szociológia nem vállalkozhatott, a szociográfiai magunk láttatás még a polgári tudományos tárgyilagosság követelménye alapján sem szegődhetett ennyire nyilvánvalóan szűk érdekű politikai célok szolgálatába.

b. Az 1935–36-os évek szerencsés fordulatot hoztak a lap tevékenységében. Az elméletieskedő írások megfogyatkoztak, s a szélesebb kitekintés (még ha kis recenziók formájában is) ráirányította a figyelmet a konkrétságra, illetve a konkrétság föltárásának módszereire, arra, amit a szociográfusok – nálunk és máshol – kitapintható eredményként fölmutattak. Sorra ismertették a Gusti-iskola jelentősebb alkotásait, így Venczel József D. Gusti *Sociologie monografică, știință a realității sociale* című munkáját bemutatva⁸⁶ kiemeli a helyszíni tanulmányozás szükségességét, s ehhez eszközként a monografikus iskola módszerét javasolja, ismerteti Traian Herseni könyvét a monografikus iskola elméletéről⁸⁷, H. H. Stahl művét a bukaresti iskola technikai eljárásairól⁸⁸. Ez utóbbi írás röviden utal arra, hogy a munka megszervezésében, a tanulmányozandó egység kiválasztásában, a gazdaság-szociográfiához szükséges szemléltető anyag elkészítésében milyen segítséget nyújthatnak a bukaresti iskola eljárásai.

A folyóirat fölfigyel a Romániában és Magyarországon megjelenő szociográfiai írásokra, egy aláírás nélküli recenzió például remekül kiemeli Mikó Imrének az erdélyi faluról és a nemzetiségi kérdéstről írt munkájából a lényegét, azt, hogy a szerző a nemzetiségi kérdést *folyamatnak* mutatja be.⁸⁹ Bodor Antal falukutatást elemző írása kapcsán azt exponálják, hogy Magyarországon akkor még a programatikus írások vannak túlsúlyban, egyelőre a tennivalók *számbavétele* a fontos.⁹⁰ Ortutay Gyula könyve kapcsán azt hangsúlyozzák, hogy ez a falukutatási módszertant nyújtó írás lényegében összhangban áll a Gusti-elvvel, hiszen a szerző is az *egész* megragadását szorgalmazza: a cél „a falu valóságegészét objektíven megragad-

ni" (Ortutay)⁹¹. Érdekes ebben a rövid recenzióban az az összevetés is, amelyből kiderül, mennyivel kedvezőbbek voltak a falukutatás feltételei nálunk.⁹² Reflektált a folyóirat Boldizsár Iván bérház-szociográfiai írására is, s meggondolkoztató következtetéseket olvas ki belőle. A szociográfus kérdésfeltevése – alkot-e szociális egységet egy bérház – alkalmas volt annak a bemutatására, hogy a korabeli polgár nem szívesen formál közösséget úgy, mint ahogyan azt a munkás vagy a paraszt teszi (a bérházban is csak a cselédeknél mutatkozik meg az összetartás érzése, de ez az állandó változás miatt nem tartós). A recenzens idézi Boldizsár Ivánnak beszédes következtetését: „a mai élet a közösségek kialakítása felé törekszik; a bérház szociográfiája megmutatja, hogyan nem lehet közösségeket létrehozni”.⁹³

Ebbe a Gusti-féle és a magyarországi szociológiai-szociográfia felé mutató kitérőbe épült bele természetesen Venczel Józsefnek *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom* című, a hazai magyar irodalomban kivételes szerepet játszó munkája⁹⁴, amely az önmegismerő szociográfia akkori helyzetét, a falumunkában elért eredményeket analitikus tömörséggel, tudományos igényességgel bemutatta. A Gusti-elképzeléseket behatóan tanulmányozó szociológus az ismert lényeglátó képességével itt jellemezte a legbehatóbban a „sociologia monografică”-nak nevezett elméletet és módszert, s joggal állíthatjuk: a Gusti-gondolatoknak a hazai és a magyarországi szociológusok körében történő elterjedése, az irántuk érzett rokonszenv fölkelte nagymértékben ennek a tanulmánynak köszönhető.

Venczelnek az aktivitásra serkentés mellett⁹⁵ kétségtelen érdeme az is, hogy a Gusti melletti kiállása nem jelentett egyszerűen csatlakozást a bukaresti iskolához, hanem megkísérelte átplántálni a Gusti-elveket a hazai magyar nemzetiségi viszonyok közé, s ez több volt egyszerű alkalmazásnál: a nemzetiségi létben új hangsúlyokkal gyarapodott az elmélet. Ennek jellemzésére íme néhány összefüggés: Venczel határozottan aláhúzta azt a Gusti-tézist, miszerint „a legprimitívebb emberi társadalom sem létezik gazdasági és szellemi tevékenység, jogi szabályozás és politikai szervezethez nélkül”.⁹⁶ Ez a nemzetiségi szférába áthelyezve új árnyalatot nyert: a Gusti-féle „szabályozó megnyilvánulások” a nemzetiségek számára létkérdést jelentettek: csak a megfelelő jogi keret,

az önmegszervezés, a gazdasági és szellemi élet organizációja biztosíthatja ennek az etnikai csoportnak a fennmaradását. Vagy: Gustinak az az elve, mely szerint a szellemi élet kutatásában központi feladat föltárni a népi hagyományokat, a nemzetiségek erőterébe áthelyezve a népművészeti, nyelvi sajátosságok stb. megismerésére, megőrzésére és fejlesztésére történő fölszólításként hangzott, s idegyökerezettségünk nemzetiségi tudatának fejlesztéséhez járult hozzá. Továbbá: az a Gustitól származó feltételezés, hogy a társadalomban a *szervezettség*, a jogi meg politikai megszervezés mint szabályozó erő a gazdasági és szellemi jelenségek meghosszabbítását jelenti, implicite azt sugározta, hogy a tartalmi elem – a gazdasági és szellemi *tevékenység* – előbbre való a megszervezés különböző normáinál. Anélkül, hogy ez Gustinál és hívénél, Venczelnél a gazdasági tevékenység meghatározóan elsődleges jellegét jelentette volna (ne feledjük: a paralelizmus tézisének belül mozgunk), mindenesetre alkalmas volt arra, hogy transláció révén a nemzetiségi életformában a tettet lényegesebbnek minősítse a politikai-jogi szervezettség milyensége fölötti vitáknál. Akkor, amikor a kisebbségi létviszonyok között sokan hajlamosak voltak végeleáthatatlan polémiákat folytatni afelett, milyenek is kellene lennie az ideális nemzetiségi szervezettségnek, ez a figyelmeztetés kijózanító erejű lehetett volna.

Mivel a Venczel-tanulmány egy tudományos fórum kiadványaként (illetve egy ilyen arcélú folyóiratban, az *Erdélyi Múzeumban*) jelent meg, elsősorban a hazai magyar tudományosság és a népismeret, s a kettő között a szociográfia mint kapocs kölcsönhatását igyekezett megvilágítani, s a Gusti-nézetek kelesztő kovászként hatékonyan hozzásegítették a szerzőt e korreláció néhány lényeges összetevőjének megértéséhez. Venczel – Gusti nyomán – főként azt hangoztatta, hogy a szociográfia általában, s jelesül a falumonográfia nem lehet öncélú, csak tudományos *segédeszköze* a társadalompolitikai törekvéseknek.⁹⁷ Ugyanakkor az sem lényegtelen, hogy Venczel ezt az eszközt nem akármilyenek, hanem *tudományosnak* jelölte meg, s e tekintetben bírálta azokat a magyarországi próbálkozásokat, amelyek a „községi monográfiákat” amolyan közigazgatási-népjóléti segédeszközzé zsugorították. A Venczel-álláspont a szűk prakticitás meghaladását kérte számon, s föllépett az ellen, hogy a szociográfiát, a

falumonográfiát a közvetlen célok – falufejlesztés stb. – kalodájába kényszerítsék.

A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy Venczel a szociográfia tudományosságát olykor nemcsak a reális veszélytől féltette. Így ha teljes mértékben jogosnak érezzük föllépését a romantikus fajbiológiai misztifikáció ellen, alaptalannak látjuk azt, hogy ugyanazon elv – a szociográfiai tudományosság – hangoztatásával mentesíteni akarta a hazai öntükröző társadalomtudományosságot a Sarlósok „balfogásaitól”. Persze egy általános összefüggésből kiragadott s bizonyos dátumhoz kötött megállapítással nem lehet jellemezni egy egész életpályát. Ha tény marad az, hogy Venczel József 1935-ben – tehát a Vásárhelyi Találkozó előtt – valóban papírra vetette a Sarlósoktól elhatároló álláspontját, az is tény marad, hogy pár év múlva – éppenséggel a Találkozó szellemében – gyakorlatilag nagyon is „Sarlós-módra” viselkedett: Méliusz Józseffel Temesváron, Jordáky Lajossal Kolozsváron a munkásoknak tartott előadásokat.

Venczel – elméleti-ideológiai meggondolásainak ingtagsága, az intelligencia vezetésre termettségét mitizáló elképzelése ellenére – értékes szintézissel gazdagította a két világháború közötti hazai magyar társadalomtudományi irodalmat.

c. Az 1937–39-es periódusban az *Erdélyi Múzeum* szociológiai-szociográfiai érdeklődésében kiteljesedik a mutáció: megtörténik az évtized elején eluralkodott elvontságból a konkrétságba való átmenet. Ehhez természetesen hozzájárult a „köztes” szakasz buzdítása, a Gusti-iskola iránti érdeklődés ébren tartása, illetve az, hogy a harmincas években végzett tudományos felmérések egyes eredményei a földolgozás után ekkor értek be.

A konkrétság optikájának első nagy eredménye Szabó T. Attilának Szásznyíresről írt település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti tanulmánya.⁹⁸ Ez a munka minőségileg új szakasz kezdetét jelentette nemcsak az *Erdélyi Múzeum Egyesület* tevékenységében, hanem általában a két világháború közötti szakasz nemzetiségtükröző munkálkodásában is, ugyanis ez volt az *első* olyan tanulmány, amely egyetlen településre vonatkozóan kimerítő helytörténeti áttekintést ad. Szabó T. Attila e vállalkozása előzmények nélküli, a szerző egyedül csak a helynévtörténeti vonatkozásokban támaszkodhatott az előzetes kutatásokra, egyébként – miként maga is megjegyzi – nem létezett e-

gyetlen olyan tanulmány sem, amely valamelyik erdélyi települési egységet a történetiség különböző szempontjainak egységében mutatta volna be.

A szerző tudatos törekvése összhangban állt a Gusti-monográfusok fő szándékával: a bukaresti iskola nem egyszerűen a *rész* önmagában történő alapos megismerését tűzte ki célul, a *résztől* – a falutól – elindulva az *egészet* akarta átfogni, ugyanez az elv vezette Szabó T. Attilát is, aki a részben föltárható törvényszerűségekből a tágabb összefüggések föltárását remélte.⁹⁹ A Gusti-gondolat és a szásznyíresi felmérést végző tudós kutatási elve között legföljebb az arányokban volt különbség: a nagy kollektívákat mozgató monografikus csapatok a *különböző* keretek és megnyilvánulások közötti kapcsolatokról akarták kikövetkeztetni az *átfogóbb* összefüggéseket, a csak alkalmi segítséget igénylő, de lényegében egyedül dolgozó magyar szakember – szakmai beállítottságának megfelelően – *egyetlen* kereten, a történelmiségen belül megmutatkozó kapcsolatokat emeli ki, s e területen érvényesülő általános törvényszerűségeket föltárását látja elérhetőnek távlatilag, a rész pontosabb megismerése alapján.

A történetiségben föltáruló összefüggés gondolata Szabó T. Attila e tanulmányában *módszertani* funkciót is betöltött: a szásznyíresi komplex-történeti vizsgálódás rávilágított arra, hogy *miként* kell tudományosan megközelíteni a kutatás tárgyául fölvett egységet. Az a megállapítás például (ez egyébként nemcsak ebben a munkájában, hanem egész munkásságában érvényesül), mely szerint „a népiségtörténeti változások igen nagymértékben a birtoklásban beálló változások függvényei”¹⁰⁰, alapvető módszertani útmutatásnak is tekinthető.

A gazdaságtörténetbe beágyazott településtörténeti vizsgálódás, a különböző társadalmi kategóriák között a történelmi fejlődésben jelentkező többsíkú viszony kiemelése mint kutatómódszertani princípium releváns következtetések megfogalmazásához vezetett. Így például igen érdekes átfedések derültek ki a gazdaságtörténeti tényezők és a felekezeti, nemzetiségi egymáshoz való viszonyulás tekintetében. A kordokumentumok alapján igazolta a szerző, hogy a buzgón katolikus gróf Kornis család vallási meggondolásból *gazdasági* szempontból is sajátosan viszonyult a település görög katolikus románságához, s másként a református magyarsághoz, anyagilag inkább a hittársakat segítette. (Eladdig például, hogy a református lelkész

kertjét a görög katolikus románoknak adta.) Ez a sajátos helyzet – egy felépítményi elemnek, a vallási hovatartozásnak – visszahatása a gazdasági életre, illetve ennek összefonódása a nemzetiségi megoszlással alapvető elvi következtetések megfogalmazását tette lehetővé, olyanokét, amelyek esetleg beleépülhetnek abba a bizonyos részből-kikövetkeztetett nagy összefüggésbe. Szabó T. Attila használja a „gazdasági kihasználás” fogalmát, ezzel jellemzi a földesúr és a jobbágy kapcsolatát, de ezt nem lehetett a magyar földesúr és a román zsellér viszonyára egyszerűsíteni, ugyanis itt – a szerző megállapítása szerint – a „kihasználtabb”, „a földesúri jótéteményekben nem részesülő elem a község református magyar zsellérsége és jobbágya volt”.¹⁰¹

Az Erdélyi Múzeumnak közvetlenül a második világháború kitörését megelőző munkálkodásában a konkrétságtól az általános érvényűség felé történő emelkedés igénye sajnos Szabó T. Attila közleményein kívül nemigen érvényesült. Legföljebb még Nagy Andrásnak az erdélyi magyarság egészségügyi állapotáról írt tanulmányában csillant meg ilyen törekvés.¹⁰² Ez a közlemény jól dokumentáltan mutatta be ezt a gyors intézkedésre váró helyzetet. A szerző föltárta a néha félelmetesnek mutatkozó egészségügyi viszonyokat, a magyar orvosképzésben jelentkező hiányosságokat, az egészségügyi népműveltség felületességét, a tervszerű egészségpolitika hiányát stb. s ezzel szintetizáló összképet nyújtva rádöbentett a valós helyzet számos vonatkozására. Nagy András minden érdeme mellett azonban ebből a közleményből is kitetszett az eljárás mód fő fogyatékosága: hiányzott a Szabó T. Attila tanulmányaiból kiérző valóságközelség, a személyesen végzett terepmunka tapasztalata, a szerző ugyanis kitűnően tájékozott volt ugyan, de minden adatát lapokból, folyóiratokból, nyomtatásban megjelent statisztikákból vette.

A református kezdeményezésnél már elemzett, s e szakaszban az Erdélyi Múzeumban közölt másik Szabó T. Attila-tanulmány – a bábonyi településtörténetet fölmérő munka – mégis azt jelezte, hogy az örvendetes kezdetet a konkrétság vizsgálatában eredményesen folytatni lehetett. Talán mások is fölzárkóztak volna, s Szabó T. Attila példája újabb, a konkrétól az általánosig emelkedő munkára serkentett volna, ha a második világháború kitörése nem töri derékba ezt a kibontakozást.

e. **Öntevékeny szociográfusok**

A harmincas években nem egy, jórészt magánkezdeményezésre írt, szociográfiai betekintést nyújtó munka jelent meg, olyanok is, amelyek az általános valóságismereten belül a *magyarságismeret* jeles alkotásai. *Öntevékeny szociográfusok* tollából származó írások ezek, bár ennek a jellemzésnek mindkét kifejezése viszonylagos. *Öntevékenyek* voltak abban az értelemben, hogy nem valamilyen határozott intézményi vagy folyóirat-keretben, hanem egyénileg dolgozva, nem külső indíttatásra, hanem saját maguk megjelölte témaválasztás alapján írták meg könyveiket, ami a legkevésbé sem jelentette elszigeteltségüket vagy azt, hogy bizonyos intézményi támogatást nem kaptak volna. *Szociográfusok* voltak, anélkül azonban, hogy ez feltétlenül szociográfiai képzettséget jelentett volna.

Inkább talán így fogalmazhatunk: *szociográfiai jellegű* munkákat adtak ki, anélkül, hogy ez azonos volna a szaktudomány-értékű „szociográfiai” minősítéssel. A szó tág értelmében ugyanis szociográfiaiának nevezték (s nevezik) azokat a valóságföltáró, de nem szaktudományi módszerekkel íródott munkákat is, amelyek néha közelebb állnak az irodalomhoz, mint a tudományhoz. A szépirodalom és a „tisztá” szociográfia közötti skála nagyívű, az összefoglaló fogalommal *valóságirodalomnak* nevezett ilyen munkák hol az egyik, hol a másik végpont közelében helyezkedtek el, s nehéz a körív közepét kijelölni, amelyen innen vagy túl különböző minőségeket tételezhetnénk föl.

Itt van mindjárt Nagy István *Külváros* című 1939-ben megjelentetett munkája. Szociográfiai szakmunkának nem tekinthető, de nem is nevezhető egyszerűen „irodalomnak”. Öntevékeny, egyéni kezdeményezés eredménye, de legkevésbé sem tisztán magánvállalkozás volt, hiszen egy elkötelezett munkásírónak nagyon is közösségi műve ez, s nem pusztán azért, mert a címlapon a sorozatkiadás címe – „Ismeretlen Erdély” – és az *Erdélyi Enciklopédia Kiadás* kollektív vállalkozást jelöl.

Ez a megrázó proletár-környezetrajz nem használ szaktudományi eszközöket-módszereket. De a könyvön vörös fonalként végig húzódó gondolat, mely szerint az egyéni es esetek sorsát társadalmi összefüggésben kell látni – ha úgy tetszik általános szociográfiai vizsgálódási módszerként is elfogadható. A formába öntés távol áll a tanulmány-jellegtől, hiszen a legveretesebb irodalmi szöveggel

van dolgunk –, ennek ellenére a nem nyers-adatszerűen, hanem „szépen” megfogalmazott igazságok „szociográfiai” igazságok is. A „fertály-mentalitás” mint a szolidaritással ellentétes irányban működő erő, illetve a „fertály-gyűlölködés” eloszlátása nyomán kialakuló sorsközösség-tudat a város különböző peremnegyedeiben élő dolgozók között olyan jelenség volt a harmincas évek hazai nagyvárosai-ban, amelyet egyetlen széles körű szociográfiai vizsgálódás sem tudott volna hitelesebben ábrázolni, mint Nagy István.

Mivel azonban a mi elemzésünk szempontja disztinkciót követel, Nagy István *Külvárosát* vagy akár Balázs Ferenc szociográfiai telítettségű valóságrajzait mégis inkább a szakdiszciplínán kívül álló *valóságirodalmi* alkotásnak nevezhetjük, mint a Gusti-törekvésekkel párhuzamba állítható *szociográfiának*. (Bár Nagy István könyvében Méliusz József fénykép felvételei akármelyik Gusti-kötetben is helyet kaphattak volna.) Ez lenne tehát a valóságirodalom körívjén a szépirodalmi pólushoz közelálló (s így az érdemi elemzésből ez alkalommal kieső) pászma, a túlsó oldalon helyezkedne el mondjuk Vámszer Géza Szakadát-ról írt könyve, amely akár a „tisztá” szociográfia minősítést is kiérdemli.

Persze még így is zavarba jön az értékelő, hiszen Bözödi György nevezetes *Székely bánja* című munkáját mégis valahol a skála közepe táján keresheti, mivel a tárgyát „magánkézben levő” szociográfiai eszközökkel boncolgató közíró többé-kevésbé arányosan elegyítette a szakszerűséget a szépírói erényekkel.

Egy azonban biztos: bármilyen műfajt képviseljen is a harmincas évek hazai magyar valóságirodalma, feltétlenül kötődik ahhoz a légkörhöz, amelyet Romániában a bukaresti iskola alakított ki, végső fokon – ha nem is Gusti-követés formájában –, de mindenképpen Gustiéknak is köszönhetően született meg.¹⁰³

A nemzetiségi öntükrözés szak-szociográfiai vonulatát nyomon követve a továbbiakban arra fordítjuk tekintetünket, amit a szociográfia *tudományának* „besegítő” szociográfia e tekintetben produkált. S ha így kénytelenek vagyunk eltekinteni Balázs Ferenc, Nagy István és mások munkáitól, s nem elemezhetjük érdemében, csak szakdiszciplínai szempontból Bözödi György alkotását, ezzel egy percig sem kívánjuk azt sugallni, hogy a *Külváros, A rög alatt* vagy más hasonló mű kevesebb önismerő kvali-

tással rendelkezne, mint a statisztikai adatokat, szakszerű leírásokat tartalmazó munkák. Az öntükrözés milyenségének megállapítása ugyanis még nem értékítélet.

A szociográfia kiváltképpen statisztikai szaktudomány, nem olyan értelemben, hogy kizárólagosan a statisztikára támaszkodik, hanem azért, mert a tömegméréteken föl-tárt jelenség-halmazon belül ismeri föl a statisztikusan – tehát az egymást szükségszerűen erősítő vagy kioltó véletleneken keresztül – utat törő tendenciákat. A szociográfia egyik paradoxonja, hogy néha izzadságos munkával kimutatja azt, amit a gondolkozva szemlélő alany – a tömegesség ismerete nélkül – amúgy is lát. (Hány közhely-megállapítás született globális szociográfiai adatfeldolgozás után.) Nos a valóságírók erénye gyakran az volt, hogy ezeket a tendenciákat, esetenként a rendelkezésükre álló kevés adat birtokában avagy csak a lényeg felületi visszfényét szemlélve fölismerték, leírták s így – persze ha a gazdagabb tényismeret később valóban őket igazolta – szociográfiai igazságot tártak föl. Bözödi György munkája e tekintetben valóban szociográfiai mű is. (De az „is” itt hangsúlyos.)

A székelyföldi hézagok adatok ismerete például elegendő volt Bözödinek ahhoz, hogy a szociográfia számára sokatmondó vektorokat tárjon föl: a gazdasági begubózás hatásait, a „speciális erdélyi bankpolitika” csőd felé haladását, a földreform után a földtulajdonnak a kisföldűek számára előnytelen alakulását és így tovább.

A szociográfia nemcsak a folyamatokra, hanem ugyanakkor a társadalmi struktúrára nézve is lényegföltáró ismereteket közvetít. Ámbár ilyen igazságokat is birtokolni lehet kevesebb adat ismeretében a mélyen-látás segítségével. A *Székely bánja* szakszociográfiai értékét e tekintetben is lemérhetjük. Így például bonyolult statisztikák földolgozásából sem ismerhettük volna meg jobban a sokszor dombra vert „nemzeti egység” mögött a gazdasági érdekek strukturáltságát, mint abból, ahogy Bözödi bemutatta a konverzió kijátszását: a magyar bankok sok helyen magánegyezséget erőltettek az adósokra, akik az adósság megfizetésénél magasabb százalékot vállaltak. Hol volt tehát a „harmonikusan strukturált”, „egyérdekű” magyar kisebbség, hiszen amikor pénzről volt szó, az *adóssal*, nem pedig a *magyar* adóssal állt szemben a bank (legyen bár magyar).

A szociográfiai szakvizsgálat egyik jellemzője, hogy bizonyos *módszer* fölhasználásával közeledik tárgyahoz. A módszer – miként Gusti jellemezte – többsikű: vannak egészen általános módszertani alapelvek, léteznek kevésbé általános szabályok, s akadnak a közvetlen kutatásban érvényesített eljárások. Bözödi könyvét módszertani szempontból a szociográfiai ihletettségű szakmunkák felé közelíthetjük, még ha a Gusti-féle „emeletek” közül a legalsó – a kérdőíves, kartotékos, interjúkészítő – eljárás-módszerek hiányoztak is a székely-monográfia elkészítésekor. Az *általános* módszertani elvek – nem mindig tudatosan – ott lapultak az elemzésekben, s ezt (néha kritikai élel) kortársai is jelezték. Amikor például Venczel József azt rötta föl a könyv „hibájául”, hogy „az osztály-történelemben látja a székelység igazi történelmi múltját”, vagy amikor nem egyetértően így jellemzett: „A szemlélet materializmusa (nem téveszthető össze semmiféle világnézettel!), az anyagi tényekre való szorítkozás a mai helyzet vizsgálatánál is jellemzi Bözödit”¹⁰⁴, tulajdonképpen a tárgy megközelítésének (a recenzenstől elmarasztalt – általunk nagyra becsült) módszertani elveit mutatta be.

Valamely munkát nemcsak az tesz szociográfiai jellegűvé, hogy miképpen, milyen metódussal közeledik tárgyahoz, hanem az is, hogy tárgyválasztásában mennyire szociográfikus. A társadalmi valóság nyilván nem szelektelhető föl olyan értelemben, hogy egyik vagy másik réteget kizárólag egyféle tükrözési móddal lehetne átfogni – hiszen egy és ugyanazon jelenségcsoportot a tudományosság vagy a művészet eszközeivel egyaránt meg lehet eleveníteni –, ennek ellenére van bizonyos tárgy-preferencia, a szociográfiában léteznek olyan jelenségek, amelyek mintegy fölkinálják magukat a szociográfusoknak. Bözödiiben gyakran éppen azért szólal meg a szociográfus, mert nem egy ilyen tárgyra talál, s azt a szociográfiára jellemző módon eleveníti föl. Ilyen hálás szociográfus-téma a mentalitás, az emberek gondolkodásmódjának vizsgálata, s tegyük hozzá a tárgyhöz viszonyulás specifikumát: a szubjektivitástól jórészt elvonatkoztatott módon. A szép-író és a szociográfus közötti különbség e tekintetben határozott: az irodalmi tükrözés az alanyt eleveníti meg, a szociográfus viszont éppen hogy igyekszik elvonatkoztatni az alanytól, a regényben vagy novellában, irodalmi igényű riportban a bizonyos módon gondolkodó emberek, a szociográfiai felmérés eredményeiben a végső összegezés

után maga a gondolkodásmód jellemzői kerülnek a gyűjtőpontba.

Bözödi György a szociográfiát nem a szűkebb értelemben vett *kutatásként* művelte, hanem inkább az író egyéni *tapasztalatainak* a fölhasználásával folytatta, de könyvének (önálló egységként is megálló) egyes részeiben nem egyszer inkább közeledett a személytelenebb szociográfiai *tanulmány*, mint a szociográfiai irodalmi *riport* műfajához. S vonatkozik ez különösképpen az említett szociográfustémára, a székely paraszt gondolkodásmódjának szemléltetésére. A csíkmegyei Szenttamásról szóló elemzése¹⁰⁵ például nemcsak azért (nem több, nem kevesebb, hanem egyszerűen) *más*, mint a szociográfiai riport, mert tárgyyszerűen számbavette egy székely falu művelődését a leglelkiismeretesebb konkrétság igényével (eladdig, hogy hány és milyen népszerűsítő-tudatformáló előadást tartottak a faluban), hanem azért is, mert a szociográfiára jellemző kapcsolatokat tárt föl a lakosság gondolatvilágában. Nem elégedett meg a felületi jelenségek számbavételével – annak a megállapításával például, hogy a lakosság külsőlegesen gyakorolja a vallásosságot –, jelezte ugyanakkor azt is, hogy a mindennapi életet ez a templombjáró máz-vallásosság kis mértékben befolyásolja, ebben az életformában inkább a régi pogány hagyományok irányadók. Egy ilyen kérdés: hogyan viszonyulnak a régi nem vallásos szokások a vallásos követelményekhez, s mindez mennyiben vezet bizonyos kettősséghez a nép lelkületében – tipikusan szociográfus-probléma, s ha Bözödi a maga közvetlen előadásmódjában ezt nem a monografikusok aprólékosságával, hanem inkább élményszerűen kezelte, akkor is a bukaresti iskola tárgykörébe beletartozó jelenségre hívta föl a figyelmet, szociográfusként jórészt a *jelenséget* észlelte, a jelenség-hordozó alanyok sokszínű (irodalmi) bemutatásának mellőzésével.

Bözödi György és a Gusti-követő magyar szociográfusok munkái között mind formai, mind tartalmi vonatkozásban lényegbevágó különbségek vannak, a *Székely bánja* nyilván nem tekinthető Gusti-ihletésű műnek. A könyörtelen tényföltárás, a társadalmi jelenségek mögötti okok kimutatásának az igénye, a monografikus sokoldalúságra törekvés, a társadalmi struktúra és dinamika összetevőinek keresése azonban mind olyan erénye a könyvnek, amely rokonítja a Gusti-törekvésekkel. Önmegismerő értéke túlmutat a szociográfián, annál inkább, mert a gazdag

történelmi visszatekintés meghaladja a szociográfiai szükségleteket, amelyek a történetiséget csak a mai viszonyok jobb megismerésének alárendelve, nem pedig volt-magunk messze visszanyúló, önálló megismeréseként követelik.

Bözödi vállalkozása ugyanakkor melléfogásain keresztül is igen tanulságos volt. A kortárs-kritikusok elvszerű bírálata kimutatta, hogy az önmagába zárkozást sugalló nézete, az az elképzelése, miszerint a székelység „az idegenekkel való érintkezésével mindig önmagának okoz kárt”¹⁰⁶, a kizárólagos történelmi szemlélet, amely előbb-utóbb „halálszemléletté satnyul”¹⁰⁷, a székelység sorsának az együtt élő népek sorsától történő elszigetelése mind olyan negatívságában pluszt jelentő nyereség volt, amely figyelmeztetett: a következő nemzetiségi önismeretnek el kell kerülnie ezeket a buktatókat.

Szociográfus szemmel nézve még a hiányosságokból is pozitív tanulságot lehetett levonni: egy nagyarányú, monografikusnak készülő vállalkozás csak akkor érheti el maradéktalanul célját, ha nem marad meg egyetlen öntevékeny társadalomkutató nagy áldozatokat kívánó magánvállalkozásának, ha a Gusti-iskola mintájára kollektív alkotássá lesz.

A közösségi munka szükségességét, az erők összefogásának, az egységes központi irányításnak a fontosságát egyébként a Bözödihez hasonlóan egymagukban tevékenykedő más társadalomkutatók is jól megérezték. Ilyen következtetésre jutott Vámszer Géza, aki azon kevesek közé tartozott, akik szakszerű, magasan tudományos igényű faluábrázolással gazdagították a két háború közötti hazai magyar önismerő valóságirodalmunkat.¹⁰⁸

A magános kutató szerepét vállaló Vámszernek áldozatos munkára, nagy erőfeszítésekre volt szüksége ahhoz, hogy a Gusti-eredményekhez mérhető munkát adhasson közre. Szakadátról, olyan, a korszak hazai irodalmában talán példanélküli tanulmányt, amely egységként egyetlen falut vett föl, s ezt igyekezett a monografikus iskola teljességre törekvéséhez hasonlóan mindenoldalúan ábrázolni. A monografikus elmélettel és módszerrel megmutatkozó rokonság Vámszer könyvében kézenfekvő. A szerzőnek nyilván lehetetlen volt elvégeznie mindazt, amit egy monografikus csapat különböző területeken működő szakemberei csoportosan elvégeztek. Érdeme viszont, hogy ha egyenlőtlenül is, de a Gustiék vizsgálta egyetlen valóságsáv sem maradt teljes egészében árnyékban, így a fa-

lukeresztmetszet többé-kevésbé teljesnek mondható. S ha súlyponteltolódás mutatkozik az etnográfiai jellegű értékelések irányában, ez természetes, hiszen egy komplex Gusti-csapatban Vámszer minden bizonnyal a kizárólag ezzel foglalkozó csoportban munkálkodott volna érdeklődésének fő iránya miatt.

A Gusti-kutatások és a Vámszer-monográfia egybehangzását jól jellemzi akár csak a *Szakadát* című munka felépítésének bemutatása is: a monografikus elméletben „történelmi keret” néven ismert vonatkozás Vámszernél is lényeges, a községtörténet és a történelmi emlékek szakzerű jellemzése éppen ezt a múltba nyúló szálát kívánja érzékeltetni; a „kozmosz keret” a természeti-földtani körülmények analíziseként tárul fel (e tekintetben Bányai János nyújtott segítséget Vámszernek); van ebben a monográfiában népességvizsgálat, helyet kap a birtokrendszernek, a művelődési életnek és az egészségügyi viszonyoknak, a népművészetnek, -szokásoknak az elemzése, akárcsak bármelyik terjedelmesebb Gusti-féle falumonográfiában. Talán csak a jogi-erkölcsi megnyilvánulásoknak nevezett oldal maradt kevésbé megvilágított, pontosabban: egyoldalúan megvilágított, a falu-erkölcs megelevenítése mellett Gustiéknél gyakran kiemelt „jogérzés”-re itt nem derül fény. Kár, hogy a Gusti-párhuzam azon a síkon is megfigyelhető, amelyen a monografikus iskolát jogos elmarasztalás érte: az osztályviszonyok a *Szakadát*-ban is mellékes vagy éppenséggel nem létező relációk, s ami ennek szükségképpen következménye: az osztályérdekeket kifejező politikai kapcsolatok sem annyira a falun belüliek, hanem egy képzeletbeli nemzetiségi összetartozás megosztottság nélküli megmutatkozása – kifele.

A monografikus iskolát jellemző másik következetlenség is megtalálható Vámszernél: a birtokeloszlás lelkiismeretes föltérképezését nem követi a folytatás, a vagyoni különbségekből származó társadalmi konfliktusok kihámozása. Mindez abból fakad, hogy a szórvány-magyarország összetartását kifejező külsődleges (ténylegesen létező) jegyek elnyomták a (szintén ténylegesen létező) faluellentéteket. Persze itt a tárgyválasztást és a vizsgálódási szempontot is figyelembe kell venni. Vámszer az eltűnéssel fenyegetett „szebeni székelyek” szórvány-helyzetét mutatta be – ezen keresztül az egyötöd részben ugyanilyen körülmények között élő magyarországi tipikus (általánosítható) problémáját körvonalazta –, s így nyilván a to-

vább-létezésük elemi feltételére, az összetartás fontosságára esett a hangsúly.

Tisztelhetjük a *Szakadát* szerzőjében azt, hogy a szétszórtságában is összefogást kereső Szeben környéki magyarság fönmaradásának távlatait egyáltalán nem az együtt élő nemzetiségektől való elszigetelődésben, a magába zárkózásban, hanem a román-magyar-német egymásra találásban jelölte meg. A reális jövőszemlélet bizonyítéka ez, hiszen minden alapot nélkülözött az az illúzió, hogy minél kisebb számú népcsoport él beépülve valamely más etnikai környezetben, annál inkább az elszigetelődés volna az önkonzerválás feltétele.

Vámszer munkájában tényszerűen igazolt megállapításként ismétlődik az, hogy a többnemzetiségű falvakban objektíve léteznek az egymáshoz kapcsoló szálak, s így a valóságnak ellentmondó lenne még csak az izolálódás lehetőségét is feltételezni. Az együttélés körülményei között a magyarok és szászok közötti kapcsolatoknak objektív akadálya lehet az, hogy nem beszélnek egymás nyelvét, de a szakadati magyarok – Vámszer megfigyelése szerint – „egymás nyelvét nem ismervén, románul érintkeznek a szászokkal”.¹⁰⁹ Ami pedig a magyarok táncmulatságait illeti, „ha az összejövetelre románok is meghívják, tiszteletére egy-két román táncot is húzatnak. Ilyenkor azonban maguk a magyarok is táncolnak, éppen úgy, mint ahogyan a román vendégek is beállnak a magyar táncba”.¹¹⁰ Vagy ott van a halottak iránti tisztelet: „románok és magyarok egymás halottját sűrűn látogatják, s ez alkalmakkor mindenki egy-egy gyertyát is visz magával kegyeletképpen”.¹¹¹ Az ilyen tények tárgyilagos följegyzése jól jellemzi Vámszer hozzáállását a nemzetiségi megismeréshez, ahhoz a tükrözéshez, amely az együttélés objektív körülményei között nem lehetett más, mint magunk megismerése másokkal létező kapcsolatainkban.

A *Szakadát* az önkezdeményező szociográfiai falurajzok között túl nem haladott szint maradt. A szűkebb közlési lehetőségeket biztosító újságokban megjelent faluképek a legkevésbé versenyezhettek vele, hiszen legföljebb a pillanatfelvétel elkészítésére vállalkozhattak. Az újságírás mestersége nemigen tette lehetővé, hogy öntevékenyen, elmélyültebb adatgyűjtés után egy-két cikknél terjedelmesebb tanulmányban lehessen bemutatni a falu állapotát. S különben is a szociográfiai riportok írói előtt szinte legyőzhetetlen akadályként meredezett a dokumen-

tumok, az adatok hiánya.¹¹² Adatok nélkül, s az adatszintézishez szükséges idő hiányában csak arra futotta, amit nagyon sokszor becsülettel meg is tettek: futó falulátogatások során szerzett benyomásoknak riasztató-rémítgető újságcikké formálására. Igaz, ez sem volt kevés, a maga műfajában szintén értékes tevékenységnek bizonyult, de nem a monografikus szakszerűség tudományos szintjéhez mérhetően.

A magánvállalkozások azért sem érhatték el a Vámszer fémjelezte fokot, mert amikor – ritka esetben – a *Szakadát*-hoz hasonlóan a riportszerűséget átlépő faluábrázolást nyújtottak, nem maradtak meg a szigorúbb műfaji keretek között, a szociográfiai szűrkeséget mintegy színesítendő átcaptak irodalmiaskodó szószaporításba. Mintapéldája ennek az „elegyes” eljárásnak Lévai Lajos Lengyelfalváról írt monográfiája¹¹³, amelyben az „irodalmi ízt” holmi ízetlen anekdotázás jelentette. Pedig a szerzőnek volt közlendője Orbán Balázs szülőfalujáról, s a könyvecske szakszerűségét növelte az is, hogy a falu természeti viszonyait geológus szakember, Bányai János foglalta össze. A Gusti-témák közül nem egy ott szerepelt a faluleírásban – a faluelhelyezkedés, gazdaságföldrajzi helyzet, a lakosság, sokkal hosszabban a falutörténet, a falunéprajz, a szokások stb. –, de a mélyebb rétegek, a lényegi összefüggések elhalványultak. Így aztán főleg érdekes *megnyilvánulások* megismerésével gazdagodhatott az olvasó, anélkül azonban, hogy a *megnyilvánuló* társadalmi áramlatokat észlelte volna, és az *akkori* falu lét-lényegénél többet mondhatott az, hogy a *szerző* mély tisztelettel elevenítette föl a nagy előd, Orbán Balázs életének néhány mozzanatát.

A magánkezdeményezésre végzett magyarság-felmérő munkák a két világháború között gyakran estek az itt jelzett hibába, abba, hogy a felület mozgalmasságában nem látták meg a mozgókat, s így a mélyfúrások helyett megelégedtek a sokkal változatosabb felület többé-kevésbé élvezetes leírásával. Ez a veszély annál inkább fenyegetett, mert nem kollektív munkáról lévén szó, mindig valamilyen konkrét érdeklődésű – rendszerint a néprajz felé vonzó – szakember vállalkozott a szakmáját meghaladó valóságrajzra, anélkül, hogy feladta volna igazi magamagát. Ebből amolyan félig-meddig monografikusság kerekedett ki. Jól példázza ezt a helyzetet Domokos Pál Péternek a moldvai csángókról írt kvázi-monográfiája.¹¹⁴

Ezt a jó szándékkal írt, de elfogultsággal és egyoldalúsággal telített munkát az utólagos értékelő valahogy így jellemezhetné: egy népdalkutató körút szociográfiai jellegű tapasztalatainak könyvbe rögzítése, messze nyúló történelmi áttekintéssel kiegészítve. A szerző munkamódszere – legalábbis saját jellemzésében – hasonlít a Gustielvhez, miszerint nem szabad előítéletekkel közeledni a faluhoz, az ítélet nem lehet minden ítéletet megelőző, csak is a tapasztalatok meghosszabbításaként elfogadható. Domokos Pál Péter – szavakban – ehhez akarta tartani magát, nem annak igazolását kereste, amit előzőleg könyvek-ből tudott, hanem fordítva, szerinte a kutató feladata: „a látott és tapasztalt tényekkel vesse össze az olvasottakat és akkor elfogulatlanul mondhatja ki véleményét”.¹¹⁵ Csakhogy a leszögezett szándék még nem tényleges érvényesítés, s egymagában nem biztosítéka a valóban elfogulatlan eredményeknek. A helyzet ugyanis az, hogy a falujáró néprajzkutató esetenként azt látta meg, amit akart, s azt tapasztalta, amit a véletlenség elébe sodort. Számos ad hoc beszélgetés, esetleges találkozás élménye ülepedett véleménnyé, s így a tudományos objektivitás értelmében fölfogott elfogultság-mentesség erősen megkérdőjelezendő. Az elmélyült szociográfiai önismeret ugyanis nem egyszerűen a tapasztalatból, hanem az irányított tapasztalatból nő ki. S éppen ez az irányított tapasztalatszerzés jelenti a *kutatást*, amelyet a csángófalvakat járó szakember elsődlegesen csak a néprajzi és népdalkincs föltárásában érvényesített. (Éppen ezért lehet egymástól különböző értékrend alapján ítélni a moldvai magyarság általa készített helyzetrajzáról és az önismeret egészen más minőségéről, a népdalgyűjteményéről, amelynek szakszerű-tudományos értékéről a szerző munkáját segítő Bartók Béla, Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence is gondoskodott.)

Domokos Pál Péter munkája az önmagukban érdekesnek tűnő adatok közlésén túl adós maradt a mélyebb kapcsolatok föltárásával, így a ruházkodásra, szokásokra, életmódra, népművészetre stb. vonatkozó följegyzései amolyan lebegő ténymegállapításoknak tűnnek, anélkül, hogy az adott társadalmi viszonyok láthatóvá válnának. Történik ez azért, mert az adott gazdasági relációk elemzése teljességgel kiesik a szerző látóköréből. A szempontfőlnagyítás következtében pedig még a valós problémák is egyetlen oldaluknak óriásivá növesztésében jelennek meg.

Így mondjuk az anyanyelv-használat valóban életes kérdése szinte kizárólag egyetlen vonatkozásban merült föl: milyen akadályai vannak annak, hogy a vallásosságot anyanyelvükön gyakorolhassák a csángó magyarok. Holott az anyanyelv megőrzésének a szükséglete nyilván messze meghaladja azt, hogy a moldvai magyarok saját anyanyelvükön mondhassák el imájukat.

A katolikus-centrikus Domokos Pál Péter könyve – a tudományos társadalomszemlélet hiányában és a torzító-sokig menő egyoldalúság miatt jogosan elmarasztalható voltával együtt – ugyanazzal a tanulsággal járt, amelyet Bözödi György vagy Vámszer Géza munkája kapcsán már láttunk: egyéni vállalkozásként nehezen képzelhető el sokoldalú, adekvát önfényképezés. Egyébként a szerző maga is meg volt győződve afelől, hogy magányos próbálkozása tökéletlen és hiányos: „az anyagiak teljes hiánya s a csíksomlyói könyvtárviszonyok mellett mindent megtettem, amit lehetett”¹¹⁶ – írta a csángókutató. Hogy ez nem volt elegendő, azt az eredmény mutatta.

Számunkra, egészen más körülmények között tevékenykedő társadalomkutatók számára az öntevékeny szociográfusok erőfeszítései tanulságosak: ma nem kevésbé kollektív összefogásra, s ugyanakkor anyagi áldozatokra van szükség ahhoz, hogy a szocialista román államiságon belül saját helyünket, szerepünket, az együttélés, együtt-dolgozás viszonyait fölmérjük. Persze hozzátehetjük ehhez: a közösségi önfelmérés keretén belül is ajánlatos, nem az öntevékeny szociográfusok munkamódszereit vagy elméleti alapvetésüket, de áldozatkészségüket, munkavállalásukat példaképpül állítanunk.